

Värdebeskrivning av kustområdet i Halland

LANDSKAPSHISTORISKT INNEHÅLL

Clas Tollin

A photograph of a green landscape. In the foreground, there is a grassy field. In the middle ground, a large, dense green tree stands prominently. Behind the tree, a body of water is visible, and further back, there are rolling hills and more trees under a hazy sky.

Hallandskusten i fysisk riksplanering

Förord

DENNA RAPPORT REDOVISAR en fördjupning av kulturmiljövårdens del inom länsstyrelsens projekt "Värdebeskrivning av kustområden i Halland – ett regionalt planeringsunderlag för områden av riksintresse enligt 3 kap NRL" (publicerat i Länsstyrelsens meddelande 1997:4). Projektet leddes av länsarkitekt Ingegärd Widerström.

Föreliggande arbete har som sin utgångspunkt att inom det tidigare avgränsade kustområdet definiera och beskriva landskapets kulturhistoriska värden utifrån en helhetssyn, dvs att försöka behandla landskapet och den historiska markanvändningen i dess helhet som ett kulturminne i sig och inte endast att beskriva enskilda kulturminnen i landskapet. Metoden som utnyttjats bygger på så kallade historiska kartöverlägg, dvs avritning och förminskning av äldre lantmäterikartor, som läggs på en modern karta och därmed ger bilden av ett landskap i flera tidsskikt.

Vi visar här hur man med en förhållandevis begränsad arbetsinsats kan beskriva, analysera och värdera den historiska dimensionen i ett större landskapsavsnitt. Studien innehåller även en metodisk utvecklingsdel.

Analysen av kustområdet har gjorts utifrån de historiska kartöverlägg som sedan tidigare var framtagna.

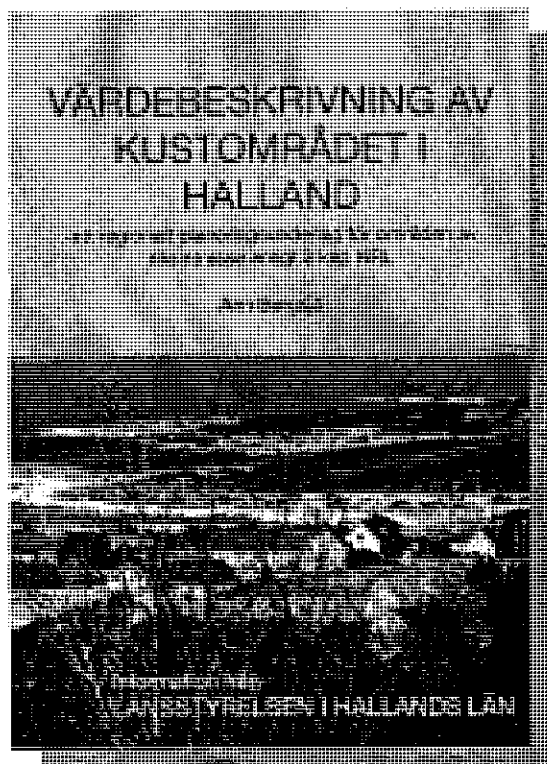
Detta innebär att stora delar av Kungsbacka kommun inte har kunnat beskrivas lika ingående som resten av kusten, då det saknats kartöverlägg för denna del.

Rapporten består av två delar: dels denna textdel dels en separat kartdel i färgtryck och större format. För full förståelse av framställningen bör de båda delarna studeras parallellt.

Arbetet har utförts av kulturgeograf Clas Tollin, Stockholm, på uppdrag av Länsstyrelsen, finansierat över anslaget G2, Kulturmiljövård. Biträdande länsantikvarie Marianne Foghammar har, tillsammans med kulturgeograf Eva Bengtsson, Hallands läns-museer, medverkat vid redigering och framtagning av kartmaterial och slutfört rapporten tillsammans med Hans Helander, Halmstad.

Det är vår förhoppning att denna rapport dels kan tjäna som underlag för den fortsatta fysiska planeringen i kommunerna, dels kan ge vägledning för liknande arbeten på andra håll.

Mats Folkesson
Länsantikvarie

*Föreliggande rapport är en komplettering av ovanstående planeringsunderlag.
Båda rapporterna kan beställas från Länsstyrelsen Halland, avdelningen för samhällsplanering.
Besöksadress: Slottsgatan 2 Halmstad Postadress: 301 86 Halmstad
Telefon 035-13 20 00 Telefax 035-10 75 48*

Meddelande nr 1998:9

Kartöverlägg: Eva Bengtsson, Hallands länsmuseum, Halmstad
Kamerala kartor: Monica Bülow-Björk, Hallands länsmuseum, Halmstad
Engelsk sammanfattning: Alan Crozier
Digitalt tryck: Kopieringsbolaget, Halmstad
ISSN 1101 - 1084
ISRN LSTY - N - M -- 98/9 -- SE

Kustlandskapets kulturhistoriska innehåll

HALLANDS LAN ÄR cirka 140 kilometer långt. Kustlinjen omfattar cirka 200 kilometer om hänsyn tas till större vikar, bukter och andra topografiska oregelbundenheter. Nedanstående beskrivning behandlar en fem till tio kilometer bred kustremsa, där avgränsningen knyter an till olika historiska förhållanden. I söder dominerar flacka sandiga stränder utan öar eller naturliga hamnar. I norr utgörs stränderna företrädesvis av sten och klippor och norr om Varberg finns en skärgård. Eftersom högsta marina gränsen (högsta kustlinjen) varierar från 60 meter i södra Halland till cirka 90 meter i norra, ligger kustområdet i sin helhet under denna nivå. Jordmånen består således företrädesvis av sediment i olika grovlekar och mellanliggande ursvallade höjdparter.

Sammanfattande karakteristik

Ur mänsklig synvinkel har havet och stranden under historiens lopp ömsom utgjort bygdens framsida, ömsom dess baksida. På grund av strandförskjutningar och olika havsnivåer efter isens försvinnande är det svårt att följa de första människorna som bodde och verkade längs Hallandskusten. Sannolikt finns lämningar av åtskilliga äldre stenåldersboplatser på havsbotten utanför nuvarande strandlinje.

Från och med cirka 6 000 år f. Kr. och den mellersta stenåldern (mesolitikum) finns emellertid en hel del spår i form av boplatser och olika slags flintföremål och avslag. Detta gäller i än högre grad för bondestenåldern (neolitikum, cirka 4 000 till 1800 f. Kr.). Genom att följa t.ex. tiometerskurvan kan stenålderns kustlinje följas och i skyddade lägen och laguner ligger boplatserna. Från mesolitikum med dess jakt- och fiskekultur har stora boplatser påträffats vid bl.a. Tönnersa, Snapparp och Särda (Welinder, Årsboken

Halland 1975). Samma platser har även använts under bondestenåldern, neolitikum.

Fornlämningsbeståndet är ojämnt. Gravar från bronsålder och romersk järnålder finns det gott om i kustzonen, medan yngre järnålderns gravar i stort sett saknas eller har undgått upptäckt. Samtidigt talar ortnamn och den kamerala storleken för att åtskilliga av kustens gårdar och byar också existerade under yngre järnålder (700-1050 e. Kr.).

I norra Halland, från Varbergstrakten och norrut, förekommer talrika så kallade kuströsen som *exponerar sig mot havet*. Rösenas lägen på bergshöjder och det omgivande landskapets karaktär talar för att det rör sig om en kultur som byggde sitt näringsfång på havet. Det förekommer också enstaka gravfält i strandnära lägen. Det främsta exemplet från södra Halland är det stora klapperstensgravfältet från äldre järnålder vid Påarp söder om Halmstad (Trönninge sn raä 9).

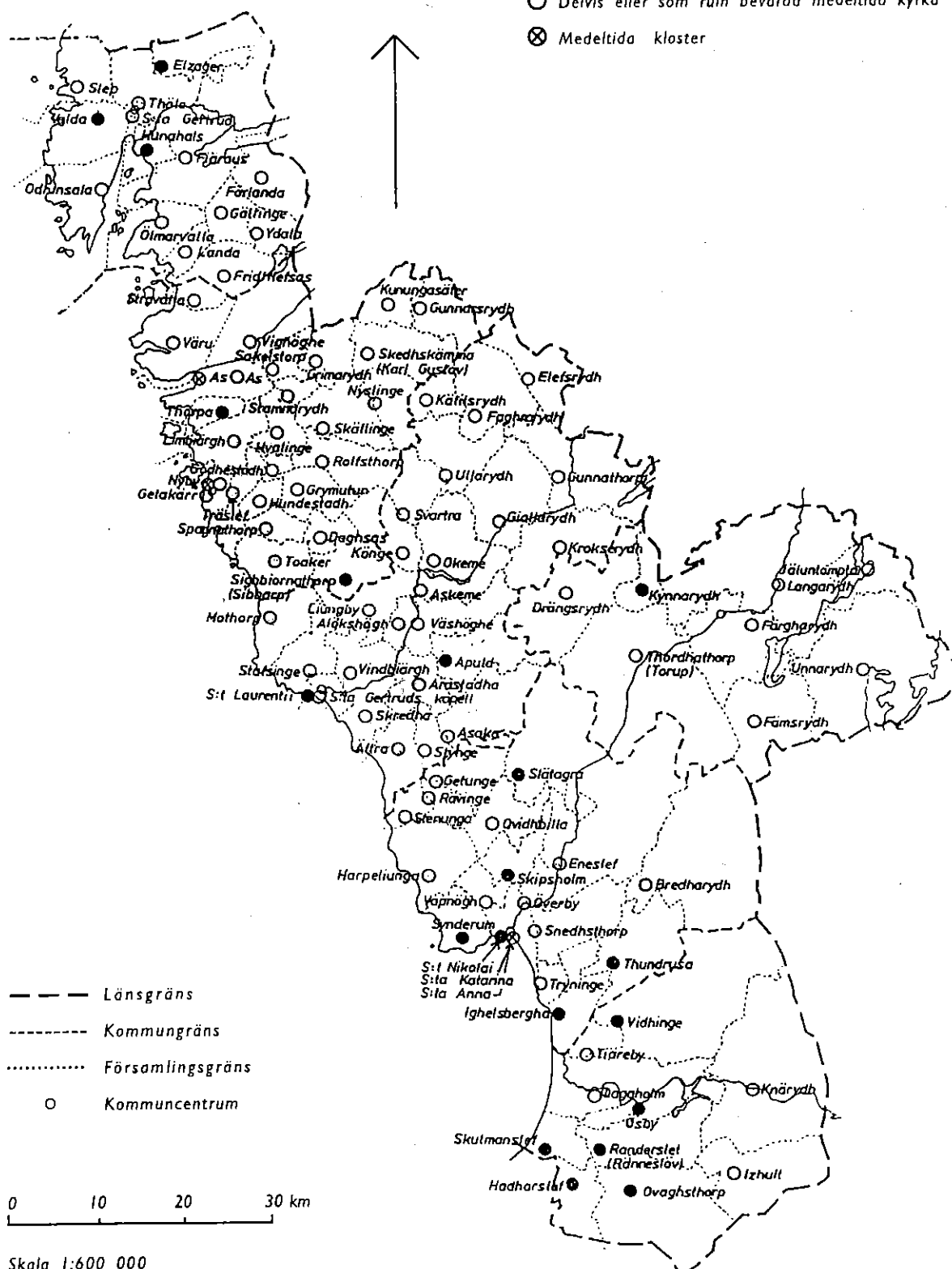
Möjligen gällde det också att tidigt markera sin närvaro vid vissa flodmynningar. Längs Lagans och Genevadsåns nedre lopp finns således flera monumentala bronsåldershögar. I södra delen av kustzonen exponerar sig annars bronsåldershögarna i huvudsak åt landsidan. Produktionsmarkernas omfattning och relationen mellan hav och land när det gällde försörjningen under förhistorisk tid är fortfarande till stor del okänd.

Under vikingatid och äldre historisk tid, verkar det ha skett en zonering av markanvändningen som kom att få varaktighet för lång tid framåt. Byarnas produktionsmarker bildade bälten av olika markslag, som i huvudsak var parallella med stranden. *Havet blev baksida* och den yttersta gränsen för kustbyarnas samfällade ut- och betesmarker, medan inägomarken och byarnas bebyggelse försköts en bra bit in i landet.

Hallands län

Medeltida kyrkor och kloster

- bevarad medeltida kyrka
- Delvis eller som ruin bevarad medeltida kyrka
- ⊗ Medeltida kloster

De viktigaste åker- och ängsgårdarna hamnade därmed en till tre kilometer från själva stranden.

Den medeltida bygdens struktur avspeglas till viss del i de medeltida sockenkyrkornas placering. *Påfallande sällan har kustsocknarnas kyrkbyar och sockencentrum direkt kontakt med havet.* Endast Ölmevalla i Fjäre härad och vissa av stadskyrkorna låg i anslutning till vattnet. I de flesta fall låg kustsocknarnas kyrkor två till fem kilometer inåt land (se karta s 6).

I södra och mellersta delen av landskapet utgjorde området närmast havet länge en bebyggelsefri, extensivt utnyttjad utmark, som dock hade betydelse genom bete och råntäkt. De lövskogar, som enligt skriftliga källor ställvis täckte kustnära områden i de mellersta och norra delarna av landskapet under medeltiden, verkar i stort sett vara uthuggna vid 1800-talets ingång.

Bebyggelsen bestod under historisk tid till största delen av byar och enstaka hemman. Jordnaturen växlade men det fanns påfallande få säterier eller adliga storgårdar i själva kustområdet. De många hemmansklyvningarna och skatteköpen under 1800-talet medförde en splittrad fastighetsstruktur med få stora sammanhängande ägområden i kustzonen, vilket kom att få betydelse för den kommande utvecklingen.

Under 1800-talets andra hälft intensifierades markanvändningen genom stora nyodlingar och utflyttning av gårdar från de gamla bykärnorna, samtidigt som en omfattande trädplantering påbörjades på

flygsandsfälten. *Från och med sekelskiftet 1900 blir havet och stranden åter bebyggelsefria dragande.* Strand-sittarbebyggelsen i form av anspråkslösa stugor på tång- och beresallmanningarna ersätts av fritidsbostäder, pensionat, barnkolonier och badortsinrättningar. I Glommen, Bua och Träslövsläge anlades moderna fiskehamnar.

Stenindustri etablerades i stor skala i bland annat Söndrum, ett glasbruk anlades i Steninge. Städernas tillväxt medförde att industriområdena och hamnar byggdes ut och de stadsnära kustområdena urbaniserades. En följd av detta var att *den äldre öst-västliga orienteringen* av vägar och fastigheter, från och med sekelskiftet alltmer *ersattes av en nord-sydlig*. I större delen av strandzonen retirerade det egentliga jordbruket från och med 1950-talet. Mycket av kvarvarande hävd skedde därefter genom landskapsvårdande åtgärder i reservat eller med "fritidshästar".

På Väröhalvön tillkom på 1960-talet två storindustriella anläggningar i form av Värö pappersbruk och Ringhals kärnkraftverk. I och med de stora vägbyggena, framför allt E6:ans utbyggnad, *bröts i vissa områden det rumsliga sambandet mellan byarnas centrala delar och de strandnära utmarkerna*. Under perioden efter andra världskriget blev allt större områden av strandzonen bebyggda med sommarhus medan andra delar omvandlades till ett fritidslandskap med golfbanor, eller reservat för naturvård och rörligt friluftsliv.

Den medeltida bygdens struktur avspeglas till viss del i de medeltida sockenkyrkornas placering. I de flesta fall låg kustsocknarnas kyrkor två till fem kilometer inåt land. Många av Hallands medeltida kyrkor är idag rivna. Kyrkorna ersattes, framförallt under 1800-talet, av nya kyrkobyggnader, som i stor utsträckning rymmer föremål från den gamla kyrkan.

Efter Atlas över Sverige, kulturella förhållanden.

Landskapet och den historiska dimensionen

HUR FÅNGAS DEN historiska dimensionen? Den historiska dimensionen i landskapet kan lite tillspetsat uttryckas i frågorna: *Vad har hänt? Vilka avtryck har lämnats? Vad finns kvar? Hur ser det ut?* Frågorna är naturligtvis omöjliga att helt besvara, men de utgör en utgångspunkt för arbetet. För att åtminstone delvis kunna redogöra för vissa grundläggande händelseförlopp och deras fysiska avtryck i landskapet, krävs ett stort och disparat kunskapsunderlag samt en beskrivningsmetod som både innefattar landskapets hela yta och som tillåter en förenkling av flera komplicerade skeenden. För att förstå kulturarvet i ett landskapsparti räcker det inte med att identifiera vissa speciella objekt eller kulturminnen i ett för övrigt anonymt landskap. Landskapet får inte reduceras till en kuliss, utan uppgiften är att identifiera och karakterisera olika områden där *landskapet och den historiska markanvändningen i sig är kulturminnet*.

Nedanstående är ett försök att med en begränsad arbetsinsats beskriva, analysera och värdera den historiska dimensionen i ett större landskapsavsnitt. Studien innehåller även en metodisk utvecklingsdel. Med hänsyn till den tillgängliga tiden och det delvis nya metodiska greppet måste resultaten tills vidare betraktas som provisoriska.

Det dynamiska landskapet

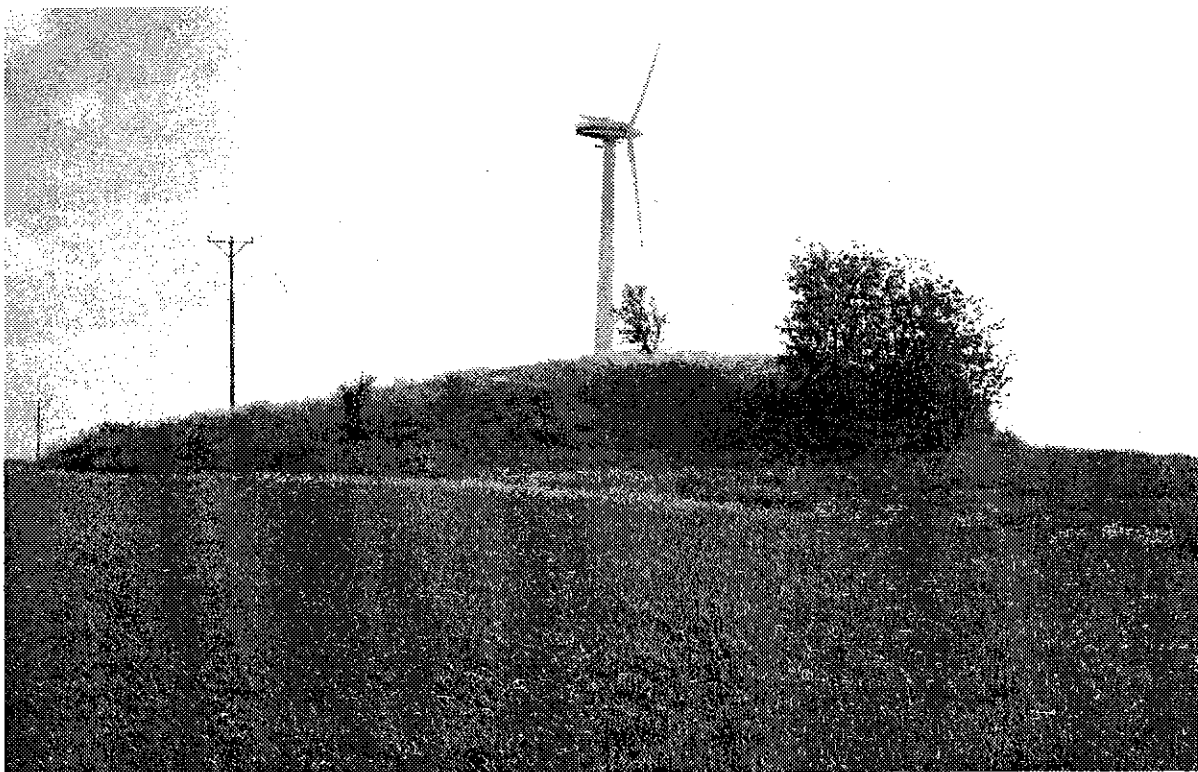
Landskapet förändras ständigt. Det landskap som för betraktaren kan verka statiskt och stabilt är i själva verket endast en flyktig ögonblicksbild i ett längre tidsperspektiv. Olika landskapselement har dock olika varaktighet. Utan hävd växer öppna ängs- och betesmarker igen till slyskog på någon generation. Byggnader blir sällan mer än 100 till 150 år, däremot kan i stort sett samma gårdstomt ha nyttjats för bosätt-

ning under hundratals år. Förhistoriska gravar kan vara tusen år och äldre, åtskilliga gravhögar från bronsåldern har fortfarande kvar sitt ursprungliga utseende och sin storlek trots att de är ett par tusen år gamla. Den tekniska och fysiska livslängden hos olika landskapselement förkortas dock i regel av förändrade förhållanden och människans aktiviteter. Åtskilliga gravar har således försvunnit genom bortodling, medeltida kloster och stenkyrkor har rivits eller tagits ur bruk långt tidigare än deras konstruktion rillatit, på grund av reformationen och ändrade befolkningsförhållanden.

En central fråga i historiska sammanhang är graden av förändring respektive kontinuitet i t.ex. bosättning och markanvändning. Det är emellertid svårt att mer exakt definiera kontinuitetsbegreppet. Svaret är beroende av vilket tidsperspektiv eller vilken geografisk nivå som anläggs. Mer generellt är dock förändringstakten betydligt snabbare i dagens samhälle än tidigare under historien. Vidare berörs landsbygden i dag i allt högre grad av icke agrara näringar än tidigare, vilket delvis suddar ut gränserna mellan stad och land.

När det gäller den historiska dimensionen i landskapet är kunskapen om markanvändningen och dess förändring grundläggande. En viss yta kan ha använts som åker sedan medeltiden, medan en angränsande åker bara har brukats i hundra år. För dagens betraktare ger de ofta samma intryck, trots att ytorna representerar helt olika agrarhistoriska förlopp.

Eftersom hela kustområdet i någon form har berörts eller nyttjats för agrar produktion är det nödvändigt att relatera kustzonen till jordbrukets utveckling. Det har också förekommit andra näringar i kustzonen, t.ex. stentäkt, fiske, sjöfart och därmed sam-

I helåkersbygden samsas olika verksamheter på impedimenten. De moderna vindkraftverken har uppförts invid den gamla kolerakyrkogården i Seglaberga i Tjärby. Foto Clas Tollin 1994

In fully tilled areas, various activities are assembled on uncultivable land. The modern wind-power stations have been built beside the old cholera cemetery at Seglaberga in Tjärby.

manhängande funktioner såsom fyrplatser, lotsstationer etc. Till skillnad från jordbruket har dessa verksamheter dock endast berört mindre, avgränsade områden.

Olika rumsliga nivåer

För att analysera en så komplex företeelse som de historiska spåren i vår omgivning är det lämpligt att strukturera landskapet efter några grundläggande företeelser. Den första gäller naturgeografin och topografiska förhållanden som ger en viss *karaktär åt landskapet*, t.ex. genom förhållandet mellan öppen mark (odlad jord) och skog samt den relativa brutenheten (slätt eller kulligt).

Den andra aspekten är att fånga den äldre markanvändningen med bl.a. en rekonstruktion av för-

delningen mellan *de historiska agrara markslagen*, iuägomark (tomt, åker, äng) och utmark (hagar och beskogad eller öppen betesmark).

Den tredje företeelsen omfattar olika slags anläggningar och hävdrelaterade lämningar och spår, d.v.s. *historiska betydelsebärare*. Dessa omfattar både medvetna konstruktioner som gravar, byggnader, hägnader och spontant uppkomna former. Äldre tiders odling gav således upphov till en rad fysiska företeelser som tegindelade åkrar med diken, renar, terrasskanter och hak, samt på de flesta jordar mer eller mindre iögonfallande rösen av röjningssten, som under de senaste hundra åren har förts samman till större stentippar. Eftersom de äldre spåren var knutna till vissa hävdformer och jordbruksteknisk nivå, har de ofta utplånats av senare odling vilken skedde med andra förutsättningar och annan teknik.

Regional indelning av Hallandskusten – metod

ETT AV MÅLEN för inventeringen är att identifiera den kulturhistoriska variationen i kustens olika delar och att dela in kustområdet i ett antal historiskt betingade *delregioner*. För varje kuststräcka utväljs dessutom ett antal *miljöer* eller *beskrivningsområden*, som särskilt väl uttrycker ett historiskt skede eller en näringsverksamhet och som därför kräver speciella hänsyn. Begreppen presenteras närmare nedan.

Delregional indelning

En regionindelning kan i princip göras på hur många sätt som helst. Resultatet är helt beroende på vilka variabler som får ligga till grund för indelningen. Det finns också ett flertal olika indelningar av kusten som bygger på naturgivna förutsättningar som vegetation, topografi eller historiska betydelsebärande som fornlämningsbestånd, äldre byggnadsskick och liknande.

Den mest använda regionindelningen är Nordiska Ministerrådets indelning av de nordiska staterna i naturgeografiska regioner (Naturgeografisk regionindelning. Rapport från Nordiska ministerrådet 1977). Denna indelning har emellertid föga med historiska/kulturella egenarter att göra och är därför inte lämpad för att fånga den historiska dimensionen i landskapet. Kulturgeograf Ulf Sporrang har gjort en nationell indelning efter vissa bebyggelsehistoriska kriterier, vilken dock är alltför grovmaskig för att kunna användas i detta sammanhang (Sporrang SNA 1994). Kulturgeografen Stefan Höglin har gjort en agrarhistoriskt betingad indelning av Halland i ett antal delregioner som också berör kusten. Från arkeologisk utgångspunkt har arkeologen Åke Hyenstrand gjort ett utkast till förhistorisk regionindelning av det nuvarande Sverige (Hyenstrand 1984).

Det finns således ingen "naturlig" eller objektiv regionindelning. Kustzonen har dock olika karaktär i olika delar av länet och en uppdelning av kusten i hanterliga delar behövs. Det finns för Hallands del en väl etablerad uppfattning om en historisk kulturgräns vid Tvååker mellan Falkenberg och Varberg, som delar landskapet i en nordlig och sydlig del. Denna gräns överensstämmer i stora drag med den politiska delning i Södra och Norra Halland som rådde under stora delar av medeltiden.

I de flesta fall bygger mellanregionala skillnader på en kombination av naturgivna förutsättningar och mänsklig aktivitet. I planeringssammanhang får landskapets visuella intryck ofta vara en avgörande faktor för struktureringen av landskapet, t.ex. den uppodlade slätten mot det skogiga inlandet. För att mer "objektivt" kunna fånga den historiska dimensionen måste entydiga och operationellt definierade variabler väljas. Dessa ska spegla de olika näringarnas utveckling och förändring t.ex. i form av agrartechnik och produktionsinriktning, men även andra mänskliga skeenden som befolkningsförhållanden och den politiska och sociala särarten.

Visserligen sätter de naturgivna förutsättningarna vissa ramar, men variationerna är dock stora för hur människan utnyttjar landskapet och bygger sina samhällen. Valet av beskrivningsvariabler måste därför ske på ett sådant sätt att inte olika slags företeelser blandas ihop eller att beskrivningen begränsas till ett antal faktorer som i stort sett redovisar samma sak. Vidare behövs ett konsekvent system för att göra det möjligt att jämföra och värdera olika delregioner (delmiljöer) mot varandra.

Förslag till beskrivningsmodell av kustzonen

När det gäller den aktuella uppgiften, har ett försök gjorts att dela in kusten i ett geografiskt hierarkiskt system av delregioner och beskrivningsområden. Utgångspunkten är det *historiska landskapet* och dess rumsliga förhållanden, d.v.s. grovt räknat landskapet under perioden från omkring 1200 till 1850. Därefter kompletteras bilden med de förhistoriska objekten och slutligen vägs dagens situation in. Dagsläget kan ha betydelse för möjligheten att förstå den äldre rumsliga strukturen, t.ex. att det förekommer få och små sentida störningar inom en viss miljö eller tvärtom. Det kan också vara viktigt att karaktärisera och värdera sentida påverkan. En ohävdad, igenväxande ängs- eller betesmark är möjlig att restaurera, medan en stor skalig grusträkt för alltid har utplånat de äldre tids-skikten. En modell för beskrivning av kustzonens historiska innehåll kan sammanfattas i ett antal grundläggande företeelser:

- Det förhistoriska landskapsutnyttjandet så som det framträder utifrån fornlämningsbilden m.m.
- Jordbrukets markanvändning och rumsliga organisation före den agrara revolutionen (cirka 1850).
- Jordbrukets markanvändning och fastighetsstruktur vid tiden för odlingsmaximum och efter genomförandet av de moderna jordskiftena (omkring 1900).
- Övriga strandanknutna näringar före 1900.
- Hänsyn tagen till den moderna tidens inslag och påverkan på landskapet.

Miljöer och beskrivningsområde

De kulturhistoriskt särskilt värdefulla delmiljöerna inom kustzonen redovisas nedan under rubriken *särskilt värdefulla kulturhistoriska miljöer*. För kuststräckan finns redan ett antal värdefulla miljöer redovisade i olika kunskapsunderlag och plandokument. Bland dessa finns även ett antal riksintressemiljöer enligt NRL 2:a kapitlet. Urvalet av de kustnära miljöerna är emellertid ojämnt. Rent allmänt kan sägas att beskrivning-

arnas tyngdpunkt ligger på värdefulla byggnadsmiljöer och fornlämningar, medan de angränsande landskapsavsnittet är mer karakteriserade utifrån den visuella upplevelsen. Även om en miljö finns angiven i olika kunskapsunderlag är ofta de landskaps-historiska aspekterna och jordbrukets äldre rumsliga organisation svåra att utläsa i befintligt material.

Markanvändningshistorik och äldre rumslig struktur i form av inägor och utmark, liksom olika hägnaders funktion och ålder etc. behandlas sällan. Det är därför svårt att förstå de historiska förlopp som präglat jordbruket i kustområdet sedan medeltiden och framåt. De nu vid inventeringen tillkomna kulturhistoriska miljöerna beskrivs därför relativt ingående vad gäller markanvändning, rumslig organisation, fysiska lämningar och andra bevarade strukturer från olika agrara perioder. Någon värdering eller klassificering i termer av riksintresse, regionalt intresse eller liknande görs dock inte.

Strävan har varit att välja ut ett antal kulturhistoriska landskapsavsnitt som, tillsammans med de befintliga kulturhistoriska miljöerna, representerar Hallandskustens olika regionala och näringsmässiga särdrag över tiden.

De utvalda kulturhistoriska miljöerna ska således inbegripa lämningar från hela den tid som människan har satt sin prägel på kustområdet. Av naturliga skäl är dock spåren mer diffusa och ofullständiga ju längre tillbaka i tiden vi går.

Relevanta data och variabler

För att identifiera beskrivningsområden med utgångspunkt från den historiska utvecklingen, måste landskapet analyseras och beskrivas utifrån några få relevanta parametrar, som både måste vara lättillgängliga och relaterade till en historisk (dvs. mänsklig) aktivitet i området. Eftersom jordbruket med binärningar präglade kustområdet från åtminstone Kristi födelse till omkring 1930, måste grundläggande agrarhistoriskt relaterade faktorer användas.

Till kusten har även andra näringar knutits, t.ex. stenindustri, fiske, handel, fyr- och lotsväsende osv. Efter 1930 har framför allt fritidsbebyggelse med tillhörande verksamheter samt urbana och industriella

anläggningar expanderat starkt, särskilt i området närmast stranden.

Särskilt värdefullt är det att kunna peka ut exempel på bevarade *samlade funktionella miljöer*. Med detta avses en delmiljö som innehåller till en viss näring knutna företeelser och produktionsytor samt tillhörande anläggningar. Ett exempel på en sådan miljö kan vara ett hemman eller en by där de olika äldre markslagen fortfarande kan iakttas och förstås. Före de moderna jordskiftena på 1800-talet utgjordes dessa av hustomten, äldre åker och äng samt betes- och utmark. Kan byn/gårdens äldre gränser också uppfattas, finns goda möjligheter att förmedla det historiska innehållet i landskapet, trots senare tiders förändringar och tillägg. Delmiljöer kan också präglas av flera näringar eller verksamheter, s.k. *sammansatta miljöer*.

Delmiljöerna kan dessutom vara *kronologiskt enskiktade* eller *flerskiktade*, d.v.s. de kan antingen representera en viss bestämd tidsperiod, t.ex. den agrara revolutionen och laga skiftet, eller ett längre utvecklingsförlopp, t.ex. hur jordbruket har förändrats från medeltiden till modern tid.

Efter fältbesiktningar kan de särskilt värdefulla miljöerna avgränsas i *delmiljöer* eller *beskrivningsområden* och beskrivningarna kompletteras med sådant som endast framgår av fältförhållandena. Avgränsningarna kan göras på olika sätt, t.ex. utifrån dagens markanvändning, de historiska markslagens utbredning och inbördes relation, det visuella intrycket och möjligheten att förstå äldre rumsliga samband etc. Beskrivningsområdena kan således variera i storlek och i krav på hänsyn och skydd beroende på befintlig markanvändning, exploateringstryck, förordnandesituation eller andra förhållanden. Olika avgränsningskriterier kan användas beroende på de speciella omständigheterna i varje enskilt fall. För det agrart utnyttjade landskapet är det oftast lämpligt att redovisa ett eller två tidsskikt av äldre markanvändning med tillhörande hägnader och fredningssystem. Därutöver bör de äldre administrativa och kamerala förhållandena alltid redovisas. Detta gäller främst jordregisterenhet (by), socken och äldre jordnatur.

Eftersom det saknas en yttäckande och systema-

tisk inventering av den halländska kusten utifrån landskapshistoriska aspekter, kan det finnas åtskilliga områden som inte uppmärksammas i denna studie trots att de innehåller höga kulturhistoriska värden. *De presenterade miljöerna behöver således inte vara de absolut bästa i sitt slag, men de är alla väl kvalificerade för att representera olika näringar eller särdrag i kustzonens långa historia.* De nedan redovisade och beskrivna områdena, tillsammans med redan uppmärksammade miljöer, bör därför ses som ett minimum för att täcka in kulturmiljösektorns aspekter på kustzonen. Resultatet av den pågående landskapsinventeringen i Hallands län samt andra insatser kommer efterhand att vidga kunskaperna och därmed också göra det angeläget att komplettera de utvalda miljöerna och deras innehållsbeskrivningar.

Enskilda kulturminnen och punktobjekt har inte medtagits såvida de inte ingår som delar i ett samlat landskapsavsnitt. För särskilt värdefulla objekt av detta slag hänvisas till befintliga kommunala och regionala kulturminnesvårdsprogram.

Det viktigaste kulturhistoriska innehållet för varje redovisad miljö sammanfattas i en s.k. *karaktärstabell*. Denna tabell ska vara en hjälp i tillämpningssammanhang för att snabbt få en översikt över de viktigaste kulturvärdena i det aktuella landskapsavsnittet. Därutöver kan tabellerna vara en hjälp för mer översiktliga sammanställningar över vilka aspekter av historien som är väl respektive dåligt företrädade. De viktigaste kulturhistoriska värdena i ett visst landskapsavsnitt karakteriseras efter kronologiska och verksamhetsanknutna variabler. Tabellen gör således inte anspråk på att vara heltäckande avseende det historiska innehållet. Tabellens uppbyggnad förklaras närmare nedan.

Tabellen är kronologiskt uppbyggd i fem rader som representerar fem olika tidsperioder. Indelningen kan diskuteras, men har i första hand valts från "agrar-tekniska" utgångspunkter. Kolumnerna har för det första delats in i *agrara* respektive *icke agrara* lämningar/avtryck. Därefter har skiljts mellan *funktionellt sammansatta* respektive *ensartade* miljöer. Ett landskapsparti som innehåller bytomt, äldre inägomark samt utmark representerar en agrart sammansatt miljö.

tidsperiod	agrар funktionellt sammansatt		agrар funktionellt ensartat		icke agrар	
	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt
äldre & yngre stenålder 9000 – 1700 fKr						
bronsålder till äldre medeltid 1700 fKr-1200 e Kr						
historisk tid 1200 – 1850						
modern tid 1850 – 1950						
nutid 1950 –						

Karaktärstabell

I många fall är det bara en eller ett par aspekter på äldre agrар verksamhet, som har bibehållit sin karaktär, t.ex. en väl hävdad ängsmark eller en traditionell bebyggelse med sin tomt och trädgård. I sådana fall noteras miljön under rubriken ensartad. I andra fall konstitueras värdet av att en lång historisk utveckling kan iakttas och förstås, eller att flera generationer av bebyggelse har varit bunden till samma plats under olika historiska skeden. I dessa fall användes kolumnerna *flera tidsskikt*. I förekommande fall kan celler delas eller slås samman.

Källor

Källorna är huvudsakligen av fyra slag. För det första äldre lantmäterikartor överförda till historiska kartöverlägg, vanligen i skala 1:10 000. För det andra olika tematiska inventeringar såsom Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, Naturvårdsverkets ängs- och hagmarksinventering samt kommunala byggnadsinventeringar m.m. För det tredje själva landskapet med sitt biologiska innehåll, fältformer och lämningar av olika slag. För det fjärde det omfattande, men dispa-

rata kunskapsmaterial, som finns i form av äldre historisk-topografiska beskrivningar, avhandlingar och forskningsrapporter i olika ämnen, hembygdsböcker och lokalhistorisk litteratur m.m. För Hallands del finns dessutom värdefull bebyggelsehistorisk information i verket Ortnamnen i Hallands län i serien Sveriges ortnamn, samt den systematiska genomgången av nyttigheter i samtliga halländska hemman och byar vid 1700-talets början, i sammanställningen Hallands landsbeskrivning från år 1729. Därutöver finns ert omfattande kunskapsunderlag i form av kommunala kulturmiljöprogram som dock mer sällan behandlar själva agrарlandskapet och dess innehåll.

Äldre storskaliga kartor och översiktliga historiska kartöverlägg

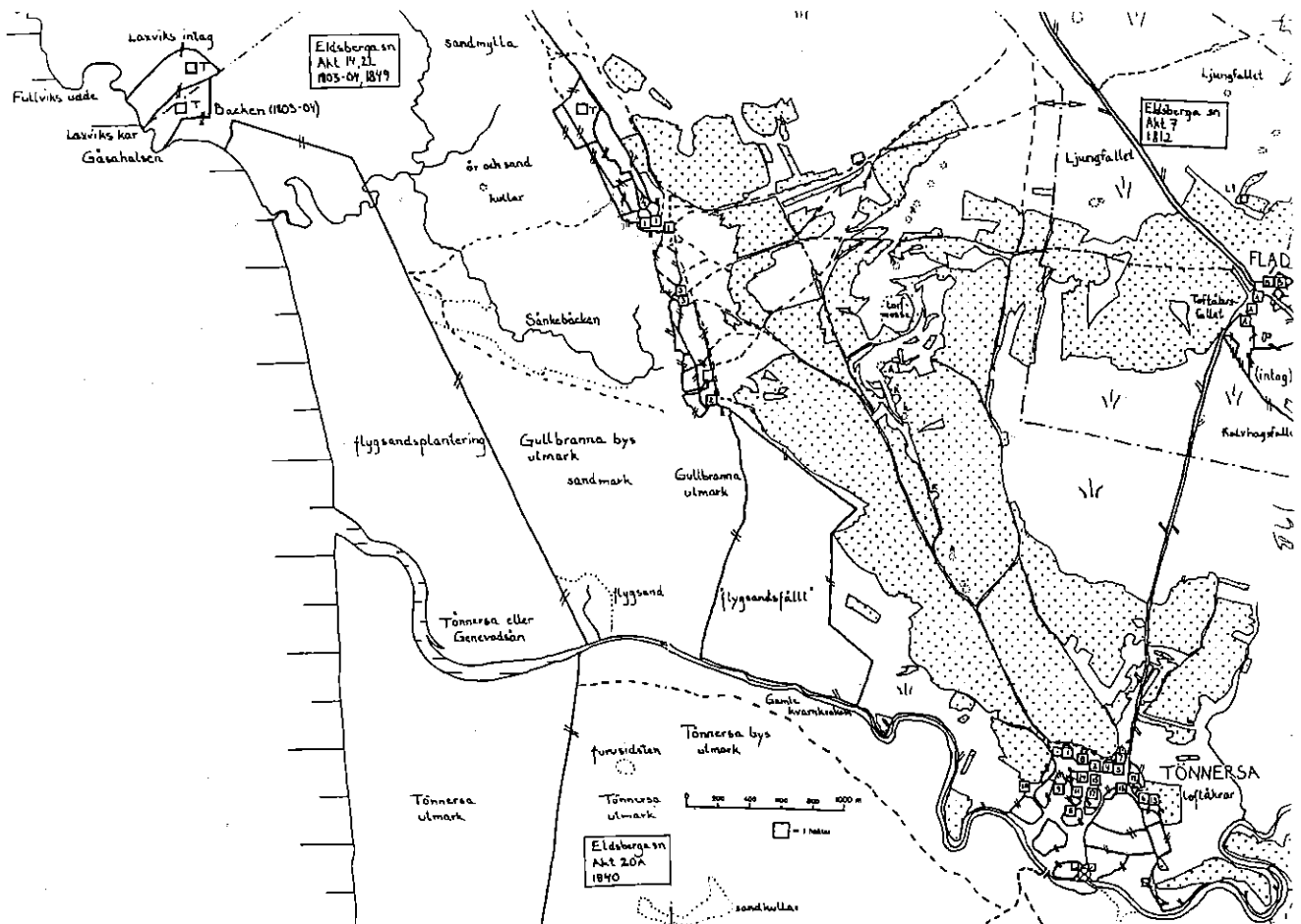
Metodiskt bygger arbetet på olika typer av historiska kartöverlägg. Ett första steg i arbetet är att översiktligt rekonstruera markanvändningen före den agrарa revolutionen med hjälp av *äldre storskaliga lantmäterikartor* enligt metoden historiska kartöverlägg.

För de delregionala beskrivningarna användes en underlagskarta i skala 1:20 000. Denna skala är lämplig eftersom den tillåter en viss översiktlighet, samtidigt som en tillräcklig detaljeringsnivå av landskapets grundelement kan upprätthållas. Dessutom är skalan bra då den överensstämmer med den moderna Gula kartans och den Äldre ekonomiska kartans skala.

De historiska kartöverläggen, vilka vanligen upprättas i skala 1:10 000, anpassas till skala 1:20 000 genom att de förenklas till att endast redovisa markslagen; *inägomark*, *utmark* och *tomtmark*. Dessutom redovisas de viktigaste hägnaderna. Vidare redovisas intag, strandsittarbebyggelse och andra *lägenheter* liksom äldre *by- och hemmansgränser*. Från de äldre kartorna excerpas rikligt med ort- och platsnamn och uppgifter om vegetation och annan upplysningstext. På kartan bör Malmströms rekonstruktion av Halands skogar på 1600- och 1700-talen även läggas in.

Den framtagna kartbilden kan grovt sägas representera perioden från medeltidens slut till den agrara revolutionen och utgör den äldsta yttäckande redovisningen av äldre markanvändning. Utan denna tidsbild är det oerhört svårt att identifiera, åldersbestämma och förstå såväl äldre som yngre fysiska spår och strukturer i landskapet. Kartöverläggen anpassas i skala och detaljeringsgrad till de olika rumsliga hierarkiska nivåerna. Miljöer och beskrivningsområden redovisas i kartöverlägg i skala 1:10 000 eller i form av storskaliga överlägg i skala 1:4 000.

*Exempel på historiskt kartöverlägg:
Tönnersa gård och Gullbranna säteri. 1800-talets början i skala 1:10 000.*

Äldre ekonomiska kartan och gula kartan

Nästa tidsskikt representeras av den äldre *ekonomiska kartan* från omkring 1920. Kartan visar resultatet av den agrara revolutionen, inklusive de moderna jordskiftenas fastighetsindelning, framför allt laga skiftet. Viktiga företeelser i detta fall är utflytningen av hemman, samt jordmobiliseringens resultat i form av åkermarkens expansion på bekostnad av ängs- och betesmarker (odlingsmaximum). Därutöver redovisas den spirande fritidsbebyggelsen och olika icke agrara näringar.

Den äldre ekonomiska kartan redovisar detaljerat markanvändning och fastighetsindelning, men saknar markering för t.ex. hägnader. Inte heller redovisas höjdkurvor och topografiska förhållanden. Det kan också vara svårt att utifrån kartans trädssymboler avgöra vad som är ängs- och hagmark med inslag av träd respektive vad som är egentlig skogsmark.

Nutiden representeras av den flygfotobaserade ekonomiska kartan respektive Gula kartan kompletterad med fältinformation. Genom att arbeta på ovanstående sätt erhålles en god bild av vad som har hänt och vilka fysiska uttryck historien har givit upphov till. Med hjälp av överläggen går det också att beskriva och analysera den historiska utvecklingen. En viktig del i landskapsanalysen är att identifiera mindre områden som på ett bra sätt kan illustrera en viss historisk process eller näring. De rumsliga rekonstruktionerna kompletteras sedan med information från olika skriftliga källor.

Regionindelning Halland

Som ovan nämnts finns det ingen naturlig eller objektiv regionindelning. Kustzonen har dock olika karaktär i olika delar av länet och en uppdelning av kusten i hanterliga områden behövs. De olika kuststräckorna har också naturgeografiska särdrag och egenheter som i sin tur har haft betydelse för människans marknyttjande.

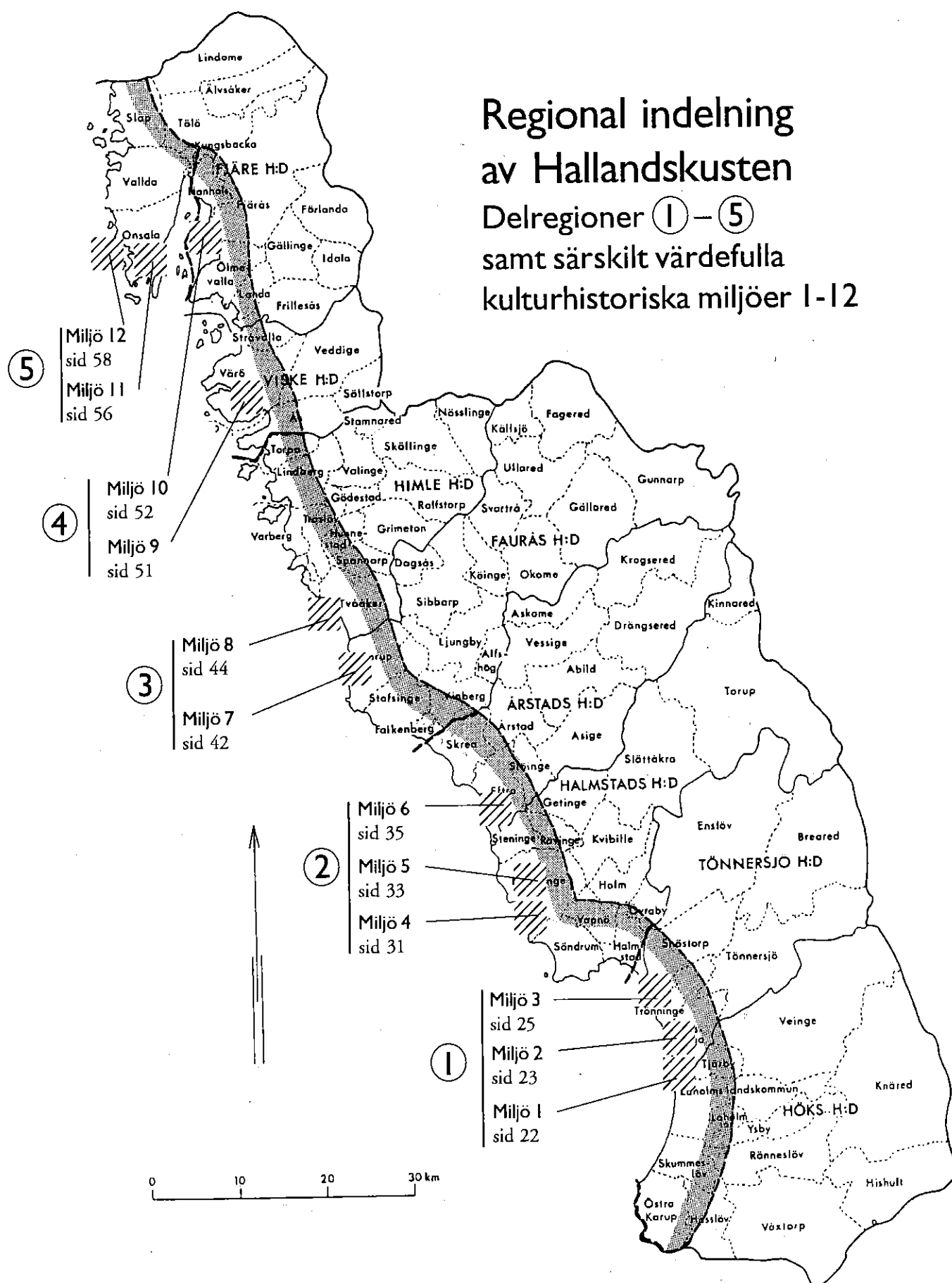
Nedan följer en indelning av kusten i fem områden, som framför allt följer den äldre administrativa indelningen i form av häradar. Genom att de äldre häradsgänserna delvis överensstämmer med skillnader i naturförhållanden erhålles en regionindelning, som sannolikt är användbar ur flera aspekter, t.ex. de visuella förhållandena, olika vegetationstyper osv. De historiska häradsgänserna är dessutom fossila i den meningen att de ligger fast och inte längre har någon administrativ funktion. Detta skiljer dem från t.ex. läns- och kommungränser som kan förändras beroende på den samhälleliga utvecklingen och politiska beslut.

Halland indelades i äldre tid i åtta häradar som sträckte sig som breda band från skogslandet i öster till havet i väster. Alla halländska häradar hade därmed kustkontakt. De norra häraderna Fjäre, Viske och Himle har på språkliga grunder antagits ha sitt ursprung i förhistoriska bygder. De sydligare häraderna har däremot namngivits av sina tingsplatser och anses därför vara yngre och anpassade efter vissa, sannolikt medeltida, administrativa behov (Torsten Andersson 1984). I södra Halland följer häradsgänserna i flera fall de större åarna. Genevadsån utgör således gräns mellan Höks och Tönnersjö härad. Nissan är gräns mellan Tönnersjö och Halmstad härad och Ätran mellan Årstad och Faurås häradar.

I den följande genomgången av kustzonen från söder till norr görs ett försök att teckna några kulturhistoriska grunddrag för varje delregion. I varje delregion ingår en redovisning av berörda häradar och socknar, en kortfattad beskrivning av landskapets karaktär, av den historiska markanvändningen och den rumsliga organisationen samt av utvecklingen efter den agrara revolutionen under 1800-talet. Dessutom ges några sammanfattande kulturhistoriska bevarandenaspekter i form av vissa karakteriserande drag eller inslag i området samt exempel på miljöer som är särskilt representativa eller värdefulla i det aktuella kustavsnittet. Genomgången är inte fullständig men innehåller exempel på beskrivningstexter.

Regional indelning av Hallandskusten

Delregioner ①–⑤
samt särskilt värdefulla
kulturhistoriska miljöer 1-12

Höks och Tönnersjö härad

OMRÅDET OMFATTAR CIRKA 26 kilometer kust. Delregionen omfattar västra delen av *Höks härad* med kustsocknarna (Östra Karup, numera i Skåne län), Skummeslöv och Laholm(-s landsförsamling), samt västra delen av *Tönnersjö härad* med Eldsberga, Trönninge och Snöstorps socknar (se karta s 16). Kuststräckan präglas av breda sandstränder med sanddyner och ett flackt landskap där innanför. Ställvis förekommer mindre höjder och backar, t.ex. norr om Tönnersa gård och Gullbranna i Eldsberga socken. Landskapet är företrädesvis öppet med inslag av större och mindre planterade skyddsskogar.

Förhistorisk tid

Kuststräckan innehåller flera strandnära gravar och gravfält. Det mest monumentala är klapperstensgravfältet vid Påarp (Trönninge sn raä 9). Gravfältet har daterats till äldre järnålder (500 f. Kr. - 400 e. Kr.). Vissa åars nedre lopp flankeras av stora gravhögar, som Lagan och Genevadsån (t.ex. Dagge hög, Laholms lf raä 2). Innanför strandzonen ökar antalet gravhögar framför allt från bronsålder (1700 f. Kr. - 500 f. Kr.).

Vid senare års arkeologiska undersökningar har tillhörande boplatsområden med rester av härdar, långhus och ett rikt fyndmaterial påträffats. Sädskorn och metallhantverksverktyg vittnar om ett differentierat näringsfång (Carlie 1992).

Flera större stenåldersboplatser från äldre stenåldern (9000-3900 f. Kr.) och yngre stenåldern (3900-1700 f. Kr.) är kända. Från söder räknat bl.a. Gropa-möllan i Östra Karup (numera Skåne län), och Snapparpsboplatsen strax innanför Lagaoset (Laholms lf raä 69) och de många boplatserna i Tönnersa i anslutning till Genevadsån (Eldsberga sn raä 59, 81, 83, 85, 86, 87 och 88).

Historisk tid före den agrara revolutionen

Under medeltid (1050-1500 e. Kr.) och början av den moderna tiden övergick den flacka strandzonen till en extensivt nyttjad utmark. Eventuellt förändrades naturförhållandena genom översandning och dynbildning, vilket medförde att de agrara produktionsmarkerna försköts inåt landet. Under 1800-talets andra hälft flyttades åkerfronten och bebyggelsen återigen ett par kilometer närmare havet genom en omfattande uppodling av de tidigare betesmarkerna, samtidigt som en omfattande skyddsplantering med framför allt tall genomfördes. Hägnaderna utgjordes till stor del av så kallade gropavallar, d.v.s. ett grävt dike där den bortgrävda jorden har använts för en intilliggande vall. Enstaka gropavallar finns kvar i till exempel Tönnersa skog (foto på s 18).

Under historisk tid bestod området närmast havet av en sammanhängande öppen utmark från Skånegränsen i söder till Genevadsåns mynning i norr. Utmarken var en till tre kilometer bred och bestod av skoglösa betesmarker med inslag av flygsandsområden samt flogar (våtmarker) av olika storlek och fodervärde. Strax innanför kustdynerna fanns ett tiotal strandsittarboställen med tillhörande intag. För övrigt saknades helt bebyggelse (se karta 1:A och 1:B med förenklat kartöverlägg). I sin mellersta del följde utmarksgränsen i stort sett Smedjeåns sträckning. Söder om Mellby utvidgade sig dock beteslandskapet ett par kilometer österut, den så kallade Östra utmarken söder om Laholm.

Söder om Lagan dominerades bebyggelsen av två stora byar, Skummeslöv och Mellby (se karta s 19). Skummeslöv skrevs *Scut(h)manslef* 1340. Efterleden *-lef* betyder arvegods och brukar förknippas med den yngre järnålderns (400 - 1050 e. Kr.) bebyggelse. Byn bestod

av nio kamerala hemman med blandad jordnatur (jb 1646). Norr därom ligger Mellby (*Höstre Myälby* 1488, SOH I s. 37). Efterleden -by går ofta tillbaka till yngre järnåldern och namnet beryder den mellersta gården eller liknande.

Kameralt bestod Mellby av 10 krono- och 1 frälsehemman (jb 1646). Därutöver fanns fyra mindre enheter: Allarp, Västra Mellby, Åmot och Trulstorp. Allarp var sannolikt en vikingatida eller medeltida avgärdaenhet till Skummeslöv. Västra Mellby, Åmot och Trulstorp låg i gärdslag med Mellby och var möjligen ursprungligen anlagda på Mellbys utmark i form av avgärdaenheter. Dessutom förekommer uppgift om en försvunnen enhet vid namn Höka alldeles söder om Lagoaset, d.v.s. Lagans mynning (karta 1:B).

I trakter där det var ont om sten och gärdselvirke gjordes hägnaderna i form av jordvallar. I dag återstår endast fragment av dessa.
Foto Clas Tollin 1996

Möjligen döljs här ett äldre odlingslandskap i flygsanden. Namnet *Höka* syftar möjligen på den krök som Lagan gör före utloppet (både ordet krok och hög har en ursprunglig betydelse av gripa tag). Enheren har också satts i samband med namnet på häradet Hög och skulle då ha utgjort häradets ursprungliga tingsplats (SOH I s. 3, 35).

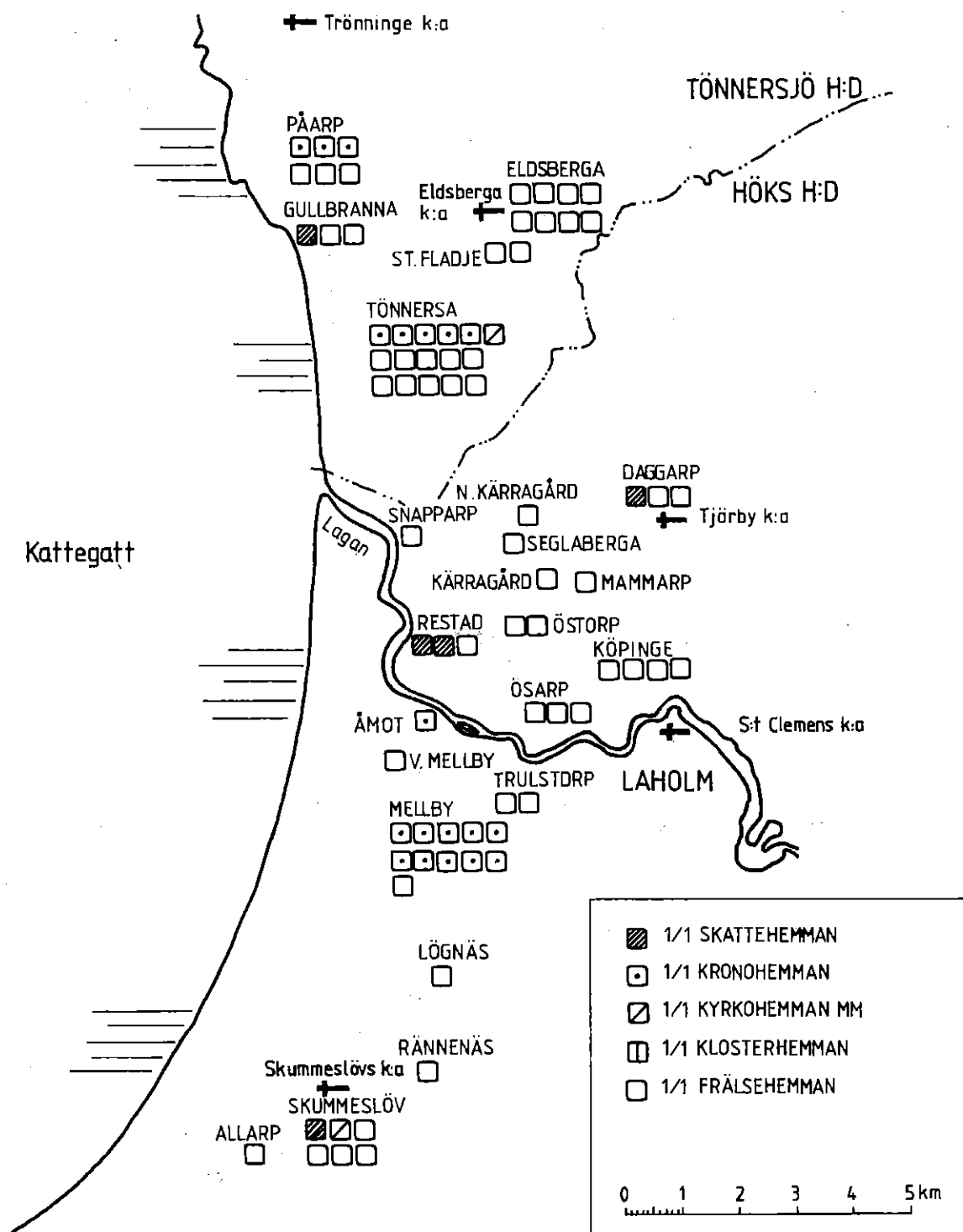
Bebyggelsen var före skiftena till största delen samlad till Skummeslövs och Mellbys bytomter. Det förekom även enstaka ensamliggande gårdstomter och torp, företrädesvis på gränsen mellan inägomarken och utmarken. Den norra delen av utmarken ägdes samfällt av Mellby, Trulstorp och Åmot och den södra av Skummeslöv. Gränsen följde i början av 1800-talet sockengränsen (karta 1:A och 1:B).

In districts where stone and fencing timber were in short supply, enclosures were created by building earthen ramparts. All that remains today are fragments of these. Photo Clas Tollin 1996

Bebyggelsen i sydligaste delen av kustområdet 1646. De kamerala hemmanen är till stor utsträckning noterade efter sin medeltida jordnatur. De flesta gårdarna ligger i byar. Störst är Tönnersa med 16 kamerala hemman. Frälsejorden dominerar, särskilt norr om Lagan.

Nästan hela Mellby söder om Lagan består av kronojord, sannolikt rör det sig om f.d. kyrkojord som drogs in till kronan i samband med reformationen. Endast ett fåtal hemman bebos av självägande skattebönder (j.b. 1646).

Förutom uppgiften om det försvunna hemmanet Höka har lantmätaren på 1800-06 års karta (Laholms sn akt 143) ritat ut två övergivna gropavallar på gränsen mellan Skummeslöv och Mellby. I Hökafältets södra del finns en öst-västlig, drygt 100 meter lång sandvall, upp till två meter hög och tre till sex meter bred, som möjligen kan utgöras av en översandad hägnad. Strax väster om denna finns fyra till fem gravhöglignande bildningar.

Sandflykten var ett allvarligt hot mot jordbruket i delar av kusten och uppmärksammades redan på 1500-talet av centralmakten. Fredrik II anmodade att sanden skulle stoppas med "staffre och rijs" (risgärdesgård?) från kungens och kronans skogar i häradet. Under 1600-talet förvärrades problemet och Christian IV befallde att bönderna skulle sätta upp sandstaket (Sandklef 1954 s. 552 ff., Bjugger 1996 s. 36).

Tiden efter den agrara revolutionen

Kustområdets utveckling under 1800-talets andra hälft var dramatisk. Fram till 1920 hade åkern erövrat större delen av den tidigare betesmarken. I södra och mellersta delarna hade åkerfronten på ett par generationer flyttats en till två kilometer västerut. Bebyggelsebilden ändrades radikalt genom att ett stort antal nya gårdslägen etablerades till följd av hemmansklyvning och utflyttning i samband med laga skiftet. Ett resultat av detta var att den kustnära bebyggelsen ökade och strand-sittarboställena kompletterades med agrara gårdsbruk. Vid sekelskiftet började dessutom enstaka sommarhus etableras på den tidigare utmarken nära stranden. Höka flygsandfält inköptes år 1856 av staten. På detta och övriga icke uppodlade delar av den tidigare betesutmarken planterades under 1800-talets andra hälft flera miljoner träd, företrädesvis tall. En likartad utveckling skedde i området mellan Lagan och Genevadsån, där Restads utmark odlades upp och södra och västra delarna av Tönnersa by stängdes av och trädplanterades (karta 1:B).

I början av seklet blev strandzonen attraktiv för bad och fritidsbebyggelse. Efter 1920 växte framför allt fritidsbebyggelsen genom att en del hemman delade upp sina strandskiften och exploaterade dem för fritidshus. De till en början spridda husen växte ihop till nya

"sommarsamhällen" såsom Skummeslövstrand och Mellbystrand. En särskild miljö utgör den anspråkslösa sommarbebyggelsen vid Östra Stranden strax söder om Halmstad. På flera ställen anlades också sommarkolonier för barn. Havet, stranden och sanden hade blivit den magnet som inom de närmaste 70 åren helt skulle strukturera om kustens bebyggelsebild. Det var egentligen endast kronomarken som stod emot exploateringstrycket, bland annat hade försvaret ett skjutfält söder om Lagaoset.

Modern tid

Cirka 200 meter in från stranden tar numera fritidsbebyggelsen vid och breder ut sig upp emot en kilometer inåt land. De områden som har undgått exploatering är ofta avsatta som naturreservat. Tönnersaskogens avgränsningar är desamma som vid 1800-talets början. På 1840-talet var området avstängt för skogsplantering och dagens åkermark norr om skogen går i stort sett fram till 1800-talets gränslinje. Detsamma gäller för Gullbranna naturreservat men där har den angränsande, sentida bebyggelsen ersatt 1800-talets nyodlingsmark (karta 1:C).

Efter andra världskriget har stora delar av fritidsbebyggelsen övergått till permanentboende, samtidigt som området delvis urbaniserats genom att E6:an drogs i en ny sträckning närmare havet. I anslutning till vägens påfarter etablerades stormarknader, brädgårdar och bensinstationer. Bilismens krav, samhällen och fritidsbebyggelse har brutit upp mycket av de äldre landskapsstrukturerna och sammanfattningsvis kan sägas att stora delar av den aktuella kuststräckan har urbaniserats under de senaste decennierna.

Lagans mynning, Lagaoset, har varit starkt trafikerat under äldre tid. I dag ger det, med sina få sentida störande inslag, ett tidlöst intryck. Foto Clas Tollin 1993

The estuary of the River Lagan, Lagaoset, saw busy traffic in olden times. Today, with few modern elements to disturb it, it makes a timeless impression.

Särskilt värdefulla kulturhistoriska miljöer – delregion I

Befintliga miljöer

Riksintressen

Stjärnarps gods (N 36) Herrgårdsmiljö med ursprung i 1600-talets dansktid.

Eldsbergaåsen (N 37) Sedan stenåldern befolkad slättbygd där många boplatser uppvisar lång kontinuitet.

Lagadalen (N 40) Välbevarade kraftverksmiljöer från tidigt 1900-tal. Exempel på vattenkraftsutbyggnaden vid 1900-talets början i södra Sverige. Talrika fornlämningsmiljöer.

Kulturmiljöer i kommunala

kulturminnesvårdsprogram

Laholms kommun:

9. *Strandhotellet i Mellbystrand*, Tidstypiskt badorts-hotell med rik panelarkitektur.

12. *Snapparp*, Storhögar från bronsåldern, karakteristiska för södra Hallands fulläkersbygd.

Halmstads kommun:

63. *Trönninge*, Kyrkby med kyrka i nygotisk stil från 1894 och omgivande delvis samtida, välbevarad gårdsbebyggelse.

64. *Påarp*, Ett av Hallands största järnåldersgravfält unikt beläget i ett naturligt klapperstensfält.

Helt eller delvis nytillkomna kulturhistoriska miljöer

Miljö 1. Hökafältet, Lagaoset och Tönnersa skog (en mindre del, bestående av Lagans mynning, utgörs av Riksintresset N 40).

Miljö 2. Tönnersa gård (västra delen av Riksintresset N 37).

Miljö 3. Östra stranden och Fylleåns mynning.

Miljö I Karta I:B med översiktligt kartöverlägg 1:20 000

Hökafältet, Lagoaset och Tönnersa skog

Området omfattar ett cirka fem kilometer långt och ett och ett halvt till tre kilometer brett kustavsnitt norr och söder om Lagans mynning. Det sandiga området är idag till större delen beskogat och består omväxlande av dyner och flacka partier.

På ömse sidor av Lagan finns ett antal monumentala gravhögar, sannolikt från bronsåldern (Laholms lfräa 1, 2, 3, 4, 5 och 6). Söder om Lagamynningen fanns möjligen en numera försvunnen bebyggelse vid namn *Höka*. Namnet syftar sannolikt på den krok som Lagan gör före utloppet. Enheten har också satts i samband med namnet på häradet *Hök* och skulle då ha utgjort häradets ursprungliga tingsplats (SOH 1:3 och 35). Möjligen döljs ett äldre odlingslandskap i flygsanden. I Hökafältets södra del finns en öst-västlig, drygt 100 meter lång sandvall, upp till två meter hög och tre till sex meter bred, som möjligen kan utgöras av en översandad hägnad. Strax väster om

denna finns fyra till fem runda, gravhögsliknande bildningar. Högarna, som verkar vara uppbyggda av sand, är fem till tio meter i diameter och upp till 1,2 meter höga. På flera finns dessutom en mittgrop vilket är karakteristiskt för förhistoriska gravhögar.

Höka flygsandfält inköptes år 1856 av staten. *På detta och på de övriga icke uppodlade delarna av den tidigare betesutmarken planterades under 1800-talets andra hälft flera miljoner träd*, företrädesvis tall. Vid samma tid förändrades markanvändningen även i området mellan Lagan och Genevadsån. Restads utmark odlades upp och södra och västra delarna av Tönnersa by stängdes av och trädplanterades. I norra delen av skogen finns en cirka 400 meter lång sandvall (öst-väst) 0,6 till 1,5 meter hög och upp till 5 meter bred. Vallen fortsätter sannolikt både i öster och väster men är då mer diffus till formen. Sannolikt rör det sig om resterna av 1800-talets avstängning.

Karaktärstabell 1: Hökafältet, Lagoaset och Tönnersa skog

tidsperiod	agrar funktionellt sammansatt		agrar funktionellt ensartat		icke agrar	
	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt
äldre & yngre stenålder 9000 – 1700 fKr					<i>boplats jakt o fiske</i>	
bronsålder till äldre medeltid 1700 fKr-1200 e Kr			<i>enstaka gravhögar</i>			
historisk tid 1200 – 1850	<i>översandning av inägor mm</i>				<i>tingsplats?</i>	
modern tid 1850 – 1950			<i>skydds- plantering mm</i>			
nutid 1950 –						

Miljö 2 Karta 1:D med historiskt kartöverlägg 1:10 000

Tönnersa gård och Gullbranna säteri (ingår delvis i Riksintresse N 37 Eldsberga)

Området omfattar en cirka 25 till 35 meter hög ås eller moränrygg norr om Genevadsån, cirka tre kilometer innanför kusten (se karta s 24). Markanvändningen utgörs idag av åker och betesvall. (Området utgör den västligaste delen av riksintresset N 37, Eldsberga).

I nordvästra delen av höjdsträckningen finns flera monumentala gravhögar från bronsåldern. Högarna är mellan 15 och 25 meter i diameter och upp till 4,5 meter höga (Eldsberga sn räa 1, 2, 3, 4, 5 och 6). Ursprungligen har det funnits närmare 15 högar på detta avsnitt. Gravhögarna ligger på krönet, men de topografiska förhållandena gör att de är särskilt exponerade mot väster. I södra delen finns några mindre anläggningar och ett borttaget flatmarksgravfält från järnåldern (Eldsberga sn räa 50).

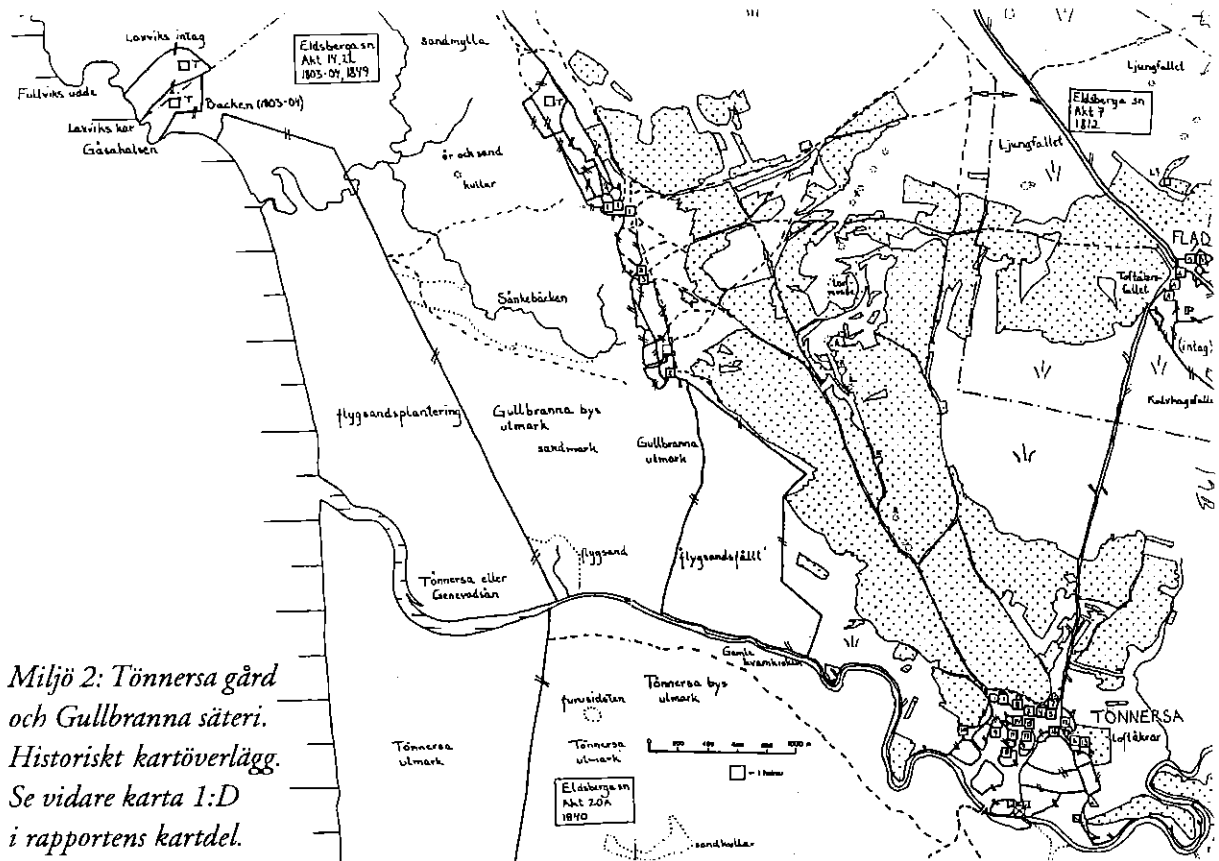
Nedanför åsen mot Genevadsån finns flera stenåldersboplatser med fynd av flintavslag, spån och skrapor (Eldsberga sn räa 85, 86, 87, och 88). Något längre in i landet, ösrer om Eldsberga kyrka, finns stenkammargravar, bl.a. en gånggrift (Eldsberga sn räa 48).

Viktiga kulturhistoriska värden

Det öppna landskapet, topografin samt de förhållanden välbevarade gravhögarna utgör det tydligaste uttrycket för bronsålderns kustnära landskap i södra Halland. Området är relativt opåverkat av senare tidars bebyggelse och storskaliga anläggningar och tillåter fortfarande gravarna att dominera blickfånget.

Karaktärstabell 2: Tönnersa gård och Gullbranna säteri

	agrar funktionellt sammansatt		agrar funktionellt ensartat		icke agrar	
	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt
äldre & yngre stenålder 9000 – 1700 f Kr			<i>boplatser</i>		<i>boplatser jakt och fiske</i>	
bronsålder till äldre medeltid 1700 f Kr-1200 e Kr			<i>gravhögar i exponerat läge</i>			
historisk tid 1200 – 1850						
modern tid 1850 – 1950						
nutid 1950 –					<i>observatorium</i>	

Miljö 2: Tönnersa gård
och Gullbranna säteri.
Historiskt kartöverlägg.
Se vidare karta 1:D
i rapportens kartdel.

Karaktärstabell 3: Östra stranden

	agrar funktionellt sammansatt		agrar funktionellt ensartat		icke agrar	
tidsperiod	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt
äldre & yngre stenålder 9000 – 1700 fKr						
bronsålder till äldre medeltid 1700 fKr-1200 e Kr						
historisk tid 1200 – 1850						
modern tid 1850 – 1950					anspråkslös semester- bebyggelse	
nutid 1950 –						

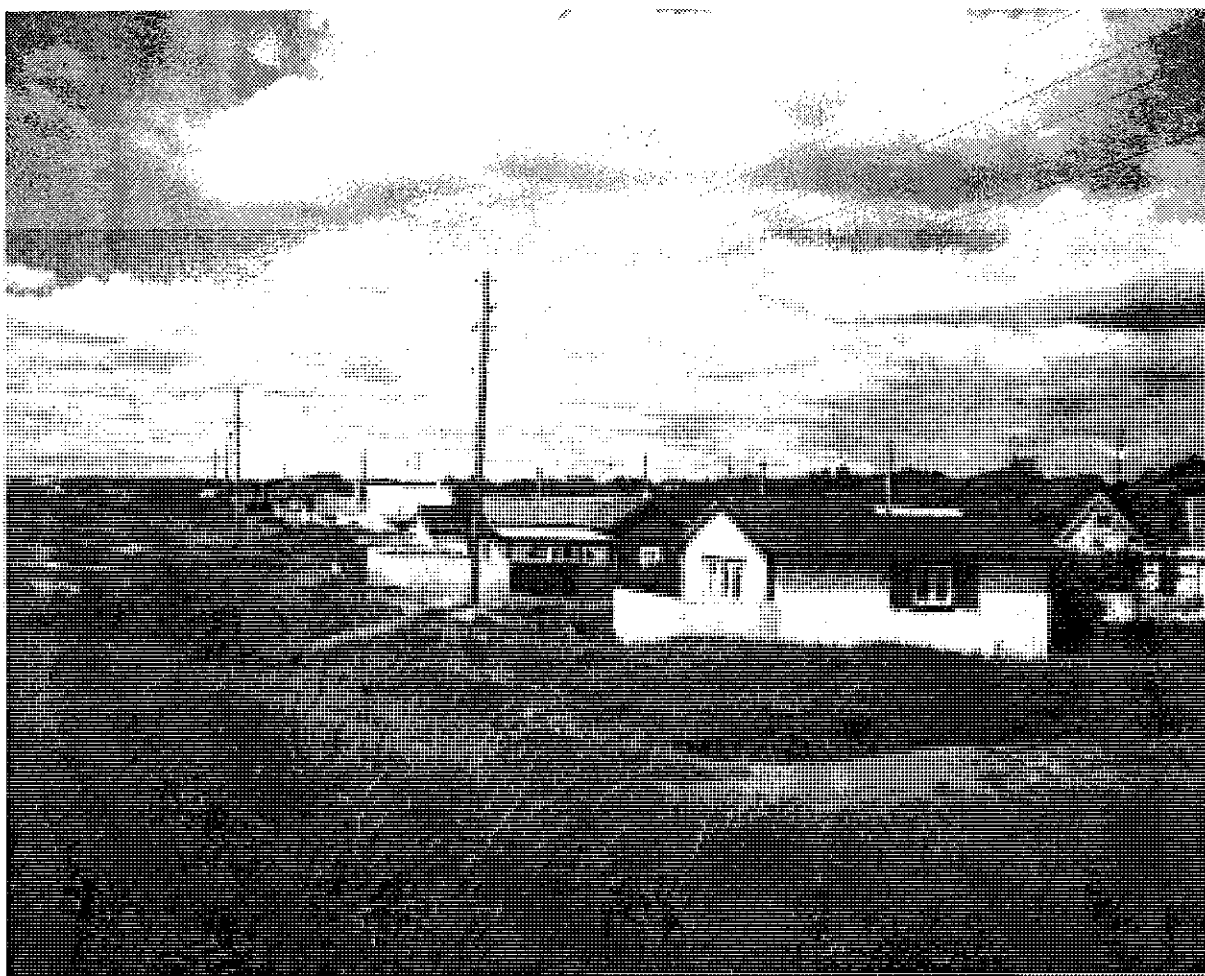
Miljö 3

Östra stranden och Fylleåns mynning

Under medeltid omtalas att det bodde en strandridare eller falkenerare vid stranden mellan Genevadsån och Nissan och till den danska kungsgården Köpenhamn fanns ett falkfångarläger på Östra Stranden.

Vid 1800-talets mitt utgjordes området mellan Malmövägen och stranden, sydöst om Nissans utlopp, av den s.k. Östra Utmarken. Området tillhörde Halmstads stadsägor och närmast stranden fanns stadens tångtäktsallmänning.

I början av seklet blev strandzonen attraktiv för bad och friluftsliv. I anslutning till den tidigare stadsjorden anlades ett kallbadhus och på 1920-talet hade ett mindre antal sommarhus uppförts. Senare utvecklades Östra Stranden till ett populärt och mycket besökt fritids- och semesterområde, karakteriserat av en anspråkslös sommarbebyggelse och med tillhörande förlustselokaler, som bildade en för Sverige ovanlig och enkel badortsmiljö.

Efter första världskriget spred sig badkulturen till alla samhällsskikt. Anspråkslös sommarbebyggelse innanför dynen vid Östra stranden i Halmstad. Foto Mats Folkesson 1990 (Foto från Hallands Läns museer)

After the First World War, the custom of bathing spread to all strata of society. Modern summer houses behind the dunes at the East Beach in Halmstad. Photo Mats Folkesson 1990 (Photo from Halland County Museums)

Delregion 2 Kartor 2:A, 2:B, 2:C med översiktliga kartöverlägg

Halmstad och Årstad härad

OMRÅDET OMFATTAR CIRKA 32 kilometer kust mellan Nissan och Ätran. Delregionen omfattar västra delen av *Halmstads härad* med Söndrum, Vapnö, Harplinge och Steninge socknar samt sydvästra delen av *Årstads härad* med Eftra och Skrea socknar (se karta s 16).

Kustzonen präglas av flera parallella sprickdalar som löper i nordost-sydväst. Dalarna skiljs åt av bergiga och numera beskogade höjder. Ställvis når bergåsarna ända fram till stranden, t.ex. vid Skipås och Bobergs udde. Däremellan finns flera mindre sandstränder, t.ex. vid Frösakull, Haverdal, Småris och Skrea sand. Suseån utgör områdets största vattendrag från Heberg till utloppet söder om Bobergs udde.

Förhistorisk tid

De förhistoriska lämningarna i kustzonen är förhållandevis få. De mer fornlämningstäta områdena ligger cirka tre kilometer från kusten men förekommer också på högt belägna platser vid havet. Norr om Suseån finns enstaka bronsåldershögar och boplatsområden (Skrea sn raä 11, 12, 14, 15 och 16).

Fyndplats för bronsvärd och en unik guldsål finns vid det monumentala Smörkullsberget, som möjligen har varit en förhistorisk offerplats. Gravar från yngre bronsålder/äldre järnålder (1000 f. Kr. - 400 e. Kr.) finns möjligen vid Hjortsberg. Vid Bobergs udde ligger enstaka rösen på bergskammarna som vetter mot havet. Detta gäller också den s.k. Stabbes hög, en bronsåldersgrav väster om Haverdal (Harplinge sn raä 9).

Historisk tid före den agrara revolutionen

Före 1800-talets agrara revolution låg bebyggelsen företrädesvis på gränsen mellan inägomarken och utmarken. Gårdarna var för det mesta samlade till stora, oregelbundna bytomter. Det förekom emellertid även en del ensamliggande gårdar. Den kamerala storleken varierade vid 1600-talets mitt mellan ett och nio hemman (se karta s 27). Skällentorp var en av de större kamerala byarna med sex hela hemman, två halva, ett tredjedels och ett fjärdedels hemman av blandad jordnatur. Andra stora byar var Skintaby, Harplinge, Onsjö, Mickedala och Särda. Jordnaturen var överlag blandad med viss övervikt för skatte- och frälsejord (SOH s. 115-121).

Före de moderna jordskiftena präglades fredningssystemet av få, stora, sammanhängande åker- och ängsgården, kompletterade med mindre intagor och vretar. De senare kan möjligen vara resultat av en yngre odlingsexpansionen i utmarken. I flera fall förekom så kallade gärdeslag, d.v.s. flera byar samverkade i hägnadsunderhåll och inägnas avgränsning. Onsjö by hade visserligen ett särhägnat gärde norr om bebyggelsen, men dess övriga inägomark låg i gärdeslag med Heagården, Mjällby och Fammarp (karta 2:A). Förutom byarnas centrala åkergärde fanns i mellanliggande, sankare delar, större och mindre särhägnade ängsgården samt en och annan beteshage. Enheten Åskered avvek från det gängse fredningssystemet med flera små särhägnade åkergården vid 1800-talets början. Möjligen var detta uttryck för ett tidigt brott mot det förhärskande ensädet.

I söder nådde inägomarkerna nära havet. Inägomarken låg annars vanligen en till två kilometer in i landet. Strandzonen bestod överlag av utmark med sandig ljunmark och spridda intagor och beteshagar.

+ Skrea k:a

Först vid 1700-talets slut eller 1800-talets början delades utmarkerna. Byarna Harplinge, Plönninge, Skee, Lynga, Gullbrandstorp och Villshärad hade således en gemensam betesallmänning ända fram till slutet av 1700-talet. De gemensamma utmarkerna gjorde att egentliga bygränser långt fram i tiden saknades på utmarkerna (karta 2:B).

Ännu vid 1700-talets slut saknades nästan helt strandbebyggelse. Ett undantag var två torp som tillhörde Villshärads by, den s.k. Pjettastugan vid Haverdal och ett båthus vid Hulabäck (karta 2:B). I början av 1800-talet gjordes fyra till fem större intag med nyodling och torpetablering söder om Ätrons utlopp.

Söder om Suseån sträckte sig en nära fyra kilometer lång bergig utmarkskil in i landet ända mot Eftra kyrka. Denna utmark var ännu vid 1800-talets början samfällad mellan Vesslunda, Risarp och Eftra i norr och sannolikt även Skällentorp och Ullarp i söder (karta 2:C). Söder om Ätran fanns en vidsträckt betesutmark som sträckte sig från stranden ända till Skrea kyrka. Längs Suseåns västra sida fanns ett par mindre särhågnade inägor till Bro och Veka, som möjligen hade sitt ursprung i en medeltida kolonisation.

I området finns dels ortnamn med slutled som *-inge* och *-by*, som brukar förknippas med förhistorisk bebyggelse, dels slutleder av yngre karaktär som *-red* och *-arp* (torp) samt natur- och terrängbetecknande efterleder som *-bäck* och *-dal*. Andra ortnamn har förleder eller namnformer som anspelar på naturförhållanden. Harplinge (*harpa* - stel/styv, *-linge* - ljun), Stora och lilla Lynga (*Lynga* - ljun) och Heagård, (*Hea* - hed) beskriver torr, mager, sand- och ljunghedsmark (SOH 1:115-121 o 123).

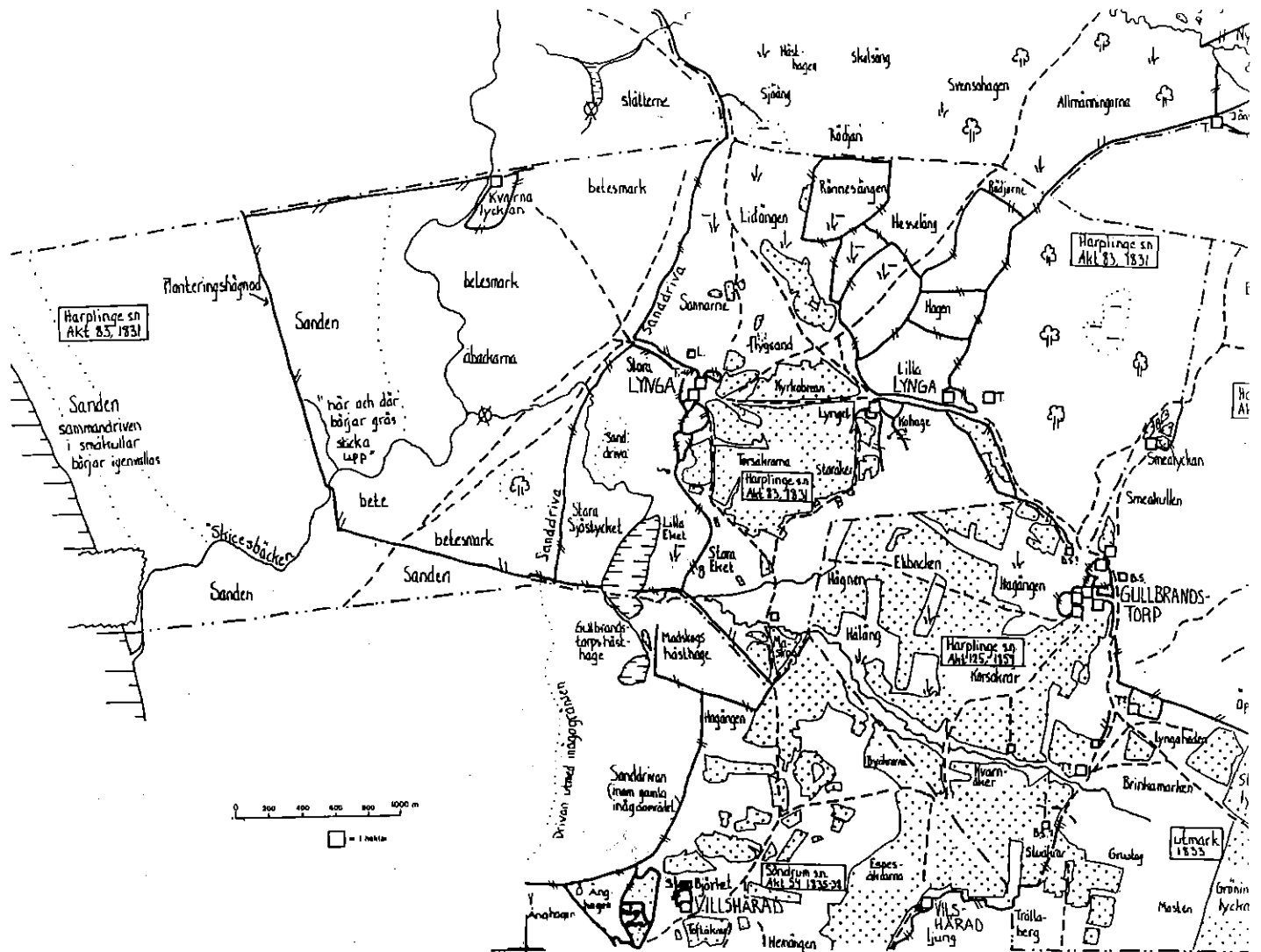
Ortnamnsskicket antyder således dels att bebyggelsen har olika ålder, dels att trädlösa ljunghedar och liknande var vanliga då bebyggelseenheter etablerades. Det verkar som om de yngre namnformerna *-red* och *-arp* är vanligare i strandnära lägen, t.ex. Villshärad, som ursprungligen skrevs *Vibered*, Haverdal och Särddal, som alla är ombildade *-red*namn och Fammarp. De strandnära byarna var också ofta små, kameralt sett. Ortnamn och storlek talar för att det förekom en tidig-medeltida kolonisation av strandzonen.

Motsatt sida: Miljö 4. Strandzonen/dynområdet vid Lynga och Villshärad. Historiskt kartöverlägg. Se vidare karta 2:D i rapportens kartdel.

Tiden efter den agrara revolutionen

Den äldre ekonomiska kartan från 1920-talet representerar i stort sett det sena 1800-talets markanvändning och därmed också odlingsmaximum. Åkern hade expanderat starkt på bekostnad av tidigare ängs- och betesmark. På de flesta håll hade det också tillkommit strandnära åkrar. Expansionen syns tydligt vid Villshärad, Fammarp, Haverdal och Särddal (karta 2:A och 2:B). Parallellt med detta hade stora delar av den tidigare öppna betesmarken planterats med bestånd av skyddsskog. Sanden bands alltmer och kring sekelskiftet bestod strandzonen av omväxlande åker och skyddsplanteringar (med tillhörande spontana föryngringar) av övervägande barrskog. Norr om byn Villshärad låg Villshärads och Lynga kronoflygsandsfält. Flygsandsfältet utgjordes av ett tre kilometer långt område med skyddsplanteringar, vilka hade påbörjats vid 1800-talets början. Utmarken öster om Haverdal och Skintaby hade uppodlats, liksom utmarken mellan Heagården och Mickedala. Den övriga utmarken hade trädplanterats.

I takt med åkerexpansionen och de moderna jordskiftena erhöll strandzonen en ganska omfattande agrarbebyggelse. Vid Villshärad, Fammarp och Onsjö bestod den nya bebyggelsen främst av utflyttade gårdar. En annan företeelse var upprättandet av kommersiella storjordbruk, s.k. plattgårdar. Under 1800-talet skapades sålunda Fjälldalens herrgård genom en sammanslagning av en rad äldre hemmansdelar. På Haverdals tidigare utmark etablerades också tidigt en villabebyggelse med namn som Gröna Hålan, Vilhelmsberg och Fridhem. Villabebyggelsens krokiga vägnät skiljer sig markant från jordbrukets raka vägar och ofta vinkelräta korsningar, som uttrycker laga skifters nya fastighetsindelning. Vid Tylösand anlades ett badhotell och en utpräglad badort etablerades från 1920-talet och framåt på den så kallade Västra utmarken, som tillhörde Halmstads stadsägor.

Modern tid

Under 1900-talets andra hälft ändrar exploateringen av strandzonen karaktär, från agrar produktion till ett landskap präglat av fritidsbebyggelse och rekreation. Endast mark som ägdes av kronan kunde i större utsträckning stå emot bebyggelsestrycket. Dessa områden har senare skyddats genom olika slags förordnanden enligt Naturvårdslagen.

I Tylösand etablerades tidigt golfspporten och landskapet längs kusten i Söndrum och Harplinge socknar kom efter hand att i stor utsträckning präglas av golfbanor, driving ranges och tillhörande byggnader

och anläggningar. Den historiska inägomarken berördes emellertid ganska lite av bebyggelseexpansionen och har fortfarande karaktär av jordbruksmark.

Den gamla kustvägen har i stort sett samma sträckning 1920 som på åtminstone 1700-talet och detta gäller för de flesta större vägar. Västkustbanan, som på 1980-talet erhöll en östligare sträckning, gick tidigare närmare kusten och gav upphov till stations-samhällena Gullbrandstorp och Harplinge. I Gullbrandstorp pågick en omfattande stenhuggeriverksamhet från 1800-talets slut till 1930-talet, från 1880-talet framför allt produktion av gatsten.

Särskilt värdefulla kulturhistoriska miljöer – delregion 2

Befintliga miljöer

Riksintressen

Vastaddalen (N 22) Odlingslandskap med kontinuitet från förhistorisk tid, med huvudsaklig karaktär av slättbygd från tiden efter laga skiftet.

Tyludden-Tylöns fyrplats (N 34) Kustmiljö som belyser kustnäringens långsiktiga utveckling. Kuströsen, fyrplats, badort.

Kulturmiljöer upptagna i kommunala program för kulturminnesvård

Halmstads kommun:

24. *Söndrum*, Äldre sockencentrum med traditionell och typisk bebyggelse.

26. *Onsjö*, Del av by med samlad, äldre gårdsbebyggelse, lämningar efter äldre jordbruk samt gravplatser från såväl förhistorisk som historisk tid.

27. *Möllegård*, Välbevarad kvarnmiljö från 1800-talet med fungerande kvarn.

28. *Steningestrand*, Kustsamhälle med äldre torpbebyggelse, lämningar efter en svunnen glasbruks-epok och rester av äldre badortsepok.

29. *Särdal - Steninge*, Välbevarad, traditionell jordbruksbebyggelse från 1800-talet med omgivande varierande kulturlandskap med ett stort inslag av betydelsefulla förhistoriska lämningar, betade hagmarker, en unik löväng och ett välbevarat typiskt halländskt kustlandskap med betade strandängar etc. Här finns även exempel på byggnader uppförda av stampad jord, en unik byggnadsteknik.

30. *Harplinge kyrkomiljö*, Äldre sockencentrum med för dessa typisk bebyggelse.

31. *Fjälldalen*, Stor gårdsanläggning med karaktäristisk mangårdsbyggnad i medeltidsimiterande stil (fransk). Fjälldalen har haft stor betydelse för införandet av moderna bruksmetoder inom jord- och skogsbruket.

Helt eller delvis nytillkomna kulturhistoriska miljöer

Miljö 4. Strandzonen/dynområdet vid Villshärad/Lynga

Miljö 5. Haverdals by/Annies gård

Miljö 6. Ugglarp

Karaktärstabell 4: Strandzonen och dynområdet vid Villshärad/Lynga

tidsperiod	agrar funktionellt sammansatt		agrar funktionellt ensartat		icke agrar	
	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt
äldre & yngre stenålder 9000 – 1700 fKr						
bronsålder till äldre medeltid 1700 fKr-1200 e Kr				boplatser gravrester		
historisk tid 1200 – 1850	hela den agrara enheten		översandning av inägor och bebyggelse			
modern tid 1850 – 1950			skydds- plantering mm, hägnad			
nutid 1950 –				golfbana		

Miljö 4 Karta 2:D med historiskt kartöverlägg 1:10 000

Strandzonen och dynområdet vid Villshärad/Lynga

Området innefattar strandzonen och angränsande marker cirka två kilometer in i landet norr om Villshärad och väster och sydväst om Lynga. Västra delen av området är idag beskogad och består av sandig mark med över 30 meter höga dynen. Stora delar är skyddat som naturreservat. Östra delen utgörs av åkermark och Lyngas gårdstomter. I nordväst finns Haverdals golfklubb.

Historik

Namnet Lynga är vegetationsbetecknande och är en pluralform av ljung. Villshärad skrevs tidigare *Vilserit* där efterleden *-ryd* har betydelsen skoglös mark, ljunghed eller röjning i skog. Förleden är möjligen ett äldre mansnamn. Båda enheterna var kameralt sett små. I 1646 års jordebok antecknades Lynga för två fjärdedels skattehemman och Villshärad för ett helt kronohemman och ett halvt frälsehemman (SOH I s. 118, 121).

På 1800-talet förekom namnen *Kyrkobreen* och *Torsåkrarna* på ett par centrala åkrar i inägomarken. En arkeologisk utgrävning visade att dessa var platsen för en nästan helt bortodlad hög och boplatslämningar från bronsålder till vendeltid (1700 f.Kr. - 800 e.Kr.). Den historiska enheten Lynga är dock troligen tillkommen först i samband med den medeltida bebyggelseexpansionen.

Kampen mot sanden

Villshärad och Lynga bys inägomark sträckte sig under äldre tid betydligt närmare havet. På 1830-talet konstaterade lantmätaren att (sand)drivan vid denna tid låg utmed den gamla inägomarksgränsen. Förmodligen hade sandflykren gjort en stor del av Lyngas och Villshärads äldre inägomark obrukbar. Innanför den äldre inägomarksgränsen fanns således flera sanddrivor och flogar (grunda småvatten med varierande gräs och vassväxt). Mellan sanden förekom ängsmark och sydost om Stora Sandkullen två hästagar (se karta s 29). Av textbeskrivningen till en lantmäteriakt från

1750 framgår också att sanden vid denna tid hade ödelagt ett hemman och att byborna fick hjälp av Halmstads härads bor för att vidmakthålla ett risgärde längs dynen:

"Bemärkes Lynga och Villshärads bys åker och ängsgårdets gärdesgård, som består av en mycket stor och hög sanddrefja, vilken Halmstads härads boerne även fingo underhålla med risgärdesgård" (Jakob Kanter 1750 Ls lantm arkiv Harplinge sn)

Trots försöken att bemästra flygsanden ödelades dock området öster om drivan och en ny hägnad hade därför uppförts cirka 400 meter längre inåt land. Området beskrevs på följande sätt 1750:

"Utmärker den - Sunnanföre en av flygsanden ödelagd gård, varest Villshärads bys boerne berättar deras fäder kunnat bärga över sjuttio lass hö och tre tunnor utsäde, varest nu för tiden synes allenast flygsand, sandbackar och sandhögar med några grästoppar på."

Sannolikt har såväl naturförhållanden som mänsklig påverkan bidragit till den nära två kilometer långa och upp till 37 meter höga sanddynen i Lynga. Från en "naturlig" mindre dyn kan flera generationer rishägnader ha bidragit till att hejda sanden i den förhärskande västliga vinden. Vartefter rishagen blev översandad uppfördes nya rishag, som i sin tur blev översandade osv. Ungefär mitt på dynen fanns ett genombrott som användes som fägata av Lyngagårdarna mot utmarken i väster.

För att stoppa sandflykten och reglera betestrycket hade vid 1800-talets början en nära två kilometer lång planteringshägnad uppförts utanför Lynga, nordväst om Haverdalsdynen. Idag går en till synes omotiverad rak hägnad i västlig riktning genom strandskogen från Stora sandkullen. Hägnaden är byggd av 0,3 till 1,0 meter stora stenar och sannolikt är det fråga om

1830-talets skyddsmur. Sandflykten verkar vid denna tidpunkt ha stoppats och lantmätaren antecknar att "här och där börjar gräs sticka upp" inom det avstängda området (Harplinge sn akt 83, Söndrums sn akt 54). Marken omkring drivan togs aldrig i anspråk under odlingsexpansionen utan skyddsplanterades med övervägande barrskog. Området var under 1920-talet kronoflygsandsfält.

Viktiga kulturhistoriska värden

Lyngaområdet innehåller en historisk bebyggelseenhets alla markslag, från hustomten och de centrala åkermarkerna via tidigare ängar till betesmarkerna vid havet. Tack vare att sanddynen också var gräns mellan den historiska inägomarken och utmarken blir de rumsliga förhållandena mycket tydliga.

Området kring Haverdalsdynen uttrycker såväl sandens expansion över äldre produktionsmarker, inklusive de starkaste indicierna på ödelagda äldre enheter, som sandens bindande och beskogning under 1800-talet.

Tack vare att området undgått exploatering i form av 1800-talets jordmobilisering eller 1900-talets fritidsbebyggelse, har mycket av äldre fysiska förhållanden bevarats. Förhållandet mellan människan och den ekologiska gränsen för hennes verksamhet kan därmed belysas på ett närmast unikt sätt.

(Karaktärstabell 4 på s 30.)

Faktaruta

Under medeltiden infördes s.k. grundskatter d.v.s. de fasta skatterna knöts till jordinnehav. Kyrkan och det världsliga frälset (adeln) var dock befriad från grundskatterna. Beroende på ägarekategori delades bebyggelsen in i olika *jordnaturer*.

I kronans jordebok noterades om hemmannen skulle räknas som *skatte-, krono-, världsligt eller kyrkligt frälse*. Kyrkojorden var i sin tur indelad efter vilken kyrklig institution eller organisation som var ägare. Efter reformationen drogs kyrkans hemman in till kronan.

Karaktärstabell 5: Haverdals by/Annies gård

tidsperiod	agrar funktionellt sammansatt		agrar funktionellt ensartat		icke agrar	
	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt
äldre & yngre stenålder 9000 – 1700 fKr						
bronsålder till äldre medeltid 1700 fKr-1200 e Kr				<i>rest sten och gravfält?</i>		
historisk tid 1200 – 1850		<i>inägor bebyggelseläge</i>	<i>översandning av inägor mm</i>			
modern tid 1850 – 1950	<i>uppodling beskogning</i>					
nutid 1950 –						

Miljö 5 Karta 2:E med historiskt kartöverlägg 1:10 000

Haverdals by/Annies gård

Historik

Området ligger öster om kustvägen och består av en beskogad åsrygg i väster och norr samt flacka sandiga marker i öster. Området utgörs av Haverdals bys historiska inägomark samt bytomt. Väster om kustvägen låg utmarken Skallen som idag till stor del utgörs av sommarhusbebyggelse.

I området finns flera fornlämningslokaler. Centralt ligger två höggavfält från järnåldern (Harplinge sn raä 11, 12, 13 och 14). De förmodade högarna bedömdes senare som naturbildningar och gravfälten avfördes som fornlämningsar vid riksantikvarieämbetets ominventering 1986. Vissa av anläggningarna är emellertid mycket gravliknande. Dessutom finns flera liknande runda sandkullar i västra delen av området. Cirka 400 meter norr om bytomten finns en drygt två meter hög, nyupptäckt rest sten (Harplinge sn raä 150).

Före de moderna skiftena under 1800-talet låg bebyggelsen i Haverdals by i södra delen av inägomarken på gränsen till strandzonens utmarksbete. Byn bestod av sju kamerala hemman av blandad jordnatur. Delar av bytomten är fortfarande bebyggd (Annies gård och Haverdal 6:1). Norr och nordväst om nuvarande bebyggelse finns flera husgrunder och andra lämningar, som bör höra samman med Haverdals äldre bebyggelse. I öster vid Skintan och utmarksgränsen låg ett nu försvunnet båtsmanstorp. (Se historiskt kartöverlägg på s 34).

I början av 1800-talet bestod stora delar av Haverdals bys äldre inägomark av flygsand. Åkern utgjordes av ett antal mindre, blockformiga ytor, som var spridda över inägorna upp till en och en halv kilometer från bytomten. Vid den tidigare bron över Skintan låg den s.k. Bromaden. I närheten fanns, långt före laga skiftet, en gårdstomt som möjligen avspeglar en äldre, spridd bebyggelsebild. Senare kallades hemmanet för Bromans. Därutöver fanns ett särhägnat åkergräde sydöst om byn. Ången låg framför allt i väster, i något sankare partier. Åkerns belägenhet i förhållande till bebyggelsen talar för att åtminstone delar av Haverdals äldre bebyggelse kan ha övergivits eller flyttats.

I området finns dessutom betydande arealer av övergiven åker, s.k. fossil åker, av obestämd ålder. Åkertegarna utgörs dels av ett tiotal 5 till 7 meter breda, svagt ryggade parceller, dels av 20 meter breda, flacka parceller och röjda ytor. Den mesta fossila åkermarken redovisas inte på 1820-talets lantmäterikarta och bör således aningen vara äldre eller yngre än denna.

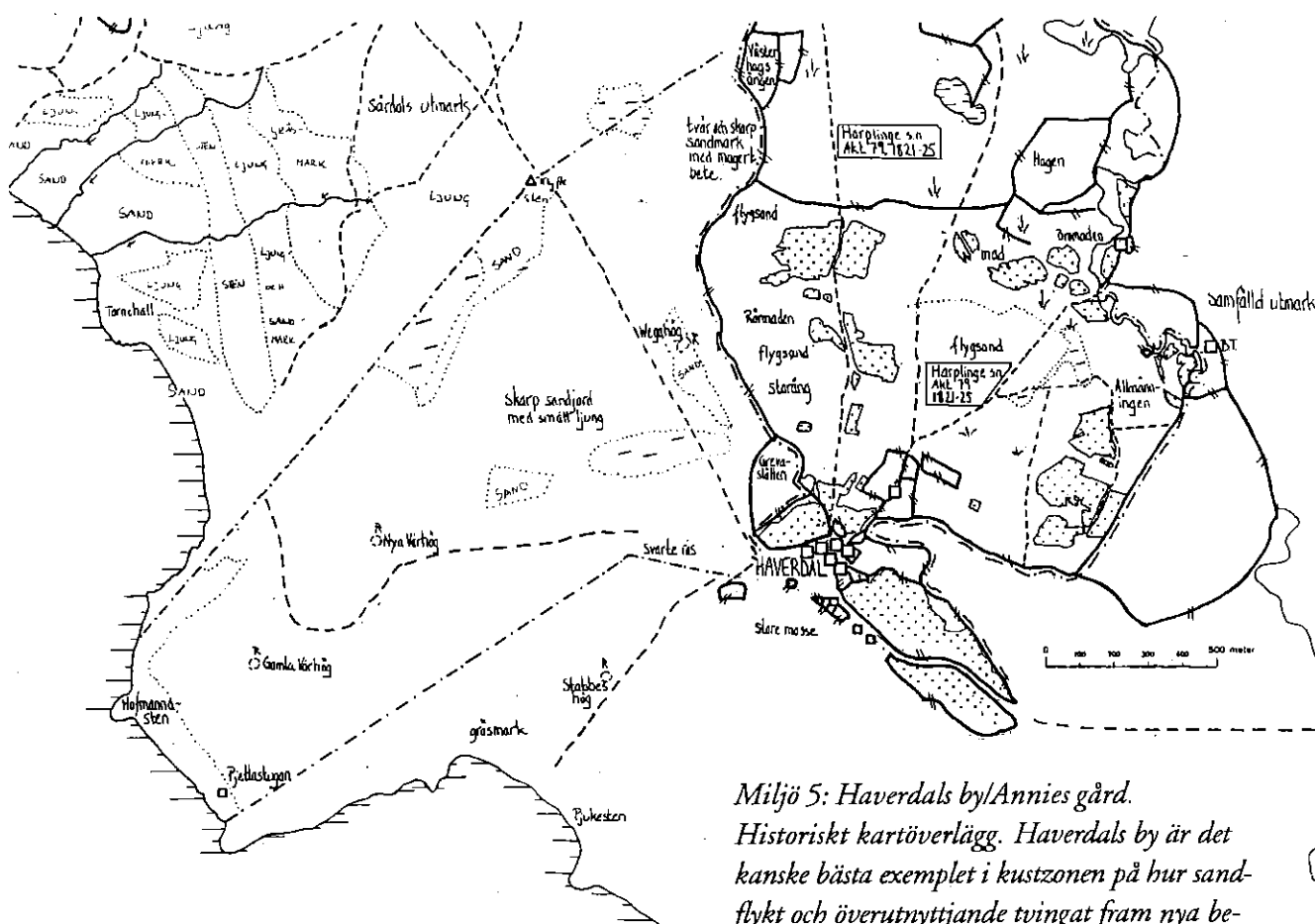
Fredningsystemet utgjordes av ett större inägomarksgärde samt några omgivande ängsgården. Inägomarken var omgiven av samfälliga utmarker i såväl väster som öster mot Harplinge (Harplinge sn akt 79). Några långsträckta sanddyner i norr (öst-väst) överensstämmer med den äldre inägomarkshägnaden. Möjligen har hägnaden hejdat flygsanden och därigenom sandats över.

Laga skiftet år 1842 innebar en viss utflyttning av bebyggelse, bl.a. längs vägen till Harplinge. I samband med de nya fastighetsgränserna uppfördes en del nya hägnader, bl.a. finns en välbevarad hägnadsvall i skifteslinjen öster om hemmanet Björkebo.

Viktiga kulturhistoriska värden

I många avseenden representerar Haverdal ett omvänt landskapsutnyttjande där den tidigare åkern har övergått till bete och skog medan den äldre ången i dag utgörs av åker.

Området har få utflyttade gårdar eller annan sentida bebyggelse. Den magra och sandiga jordmånen har dessutom inneburit att odlingsmark från olika tider har lämnats obrukade, varigenom spår och former från äldre odlingsperioder har bevarats. *Den före den agrara revolutionen så magra och utarmade halländska åkerjorden kan här ses och förstås på ett ovanligt tydligt sätt.* Den senare agrara utvecklingen kan också följas genom två utflyttade gårdar samt genom att stora delar av det äldre vägnätet och 1800-talets hägnader är intakta. Fornlämningarna är ovanligt väl bevarade och överlag är de sentida och icke agrara srörningarna få.

Miljö 5: Haverdals by/Annies gård.

Historiskt kartöverlägg. Haverdals by är det kanske bästa exemplet i kustzonen på hur sandflykt och överutnyttjande tvingat fram nya bbyggelselägen och förändrad markanvändning under historisk tid.

Se vidare karta 2:E i rapportens kartdel.

Karaktärstabell 6: Ugglarp

	agrar funktionellt sammansatt		agrar funktionellt ensartat		icke agrar	
tidsperiod	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt
äldre & yngre stenålder 9000 – 1700 fKr						
bronsålder till äldre medeltid 1700 fKr-1200 e Kr						
historisk tid 1200 – 1850	<i>by med samtliga markslag</i>			<i>går att följa förändringar i mark- användning och rumslig struktur</i>		
modern tid 1850 – 1950			<i>odlingsmax utflyttad gård stenhägnader</i>		<i>barnkoloni kvarn</i>	
nutid 1950 –						

Miljö 6 Karta 2:F med historiskt kartöverlägg 1:10 000

Ugglarp

Historik

Den förhistoriska perioden avspeglar sig i Ugglarp endast i ett par gravar från järnåldern i form av en rest sten och en osäker stensättning (Eftra sn raä 50, 51 och 52).

Ugglarp bestod av fyra kamerala hemman. Hemmansklyvningen hade på 1790-talet medfört att det fanns nio bönder (gårdsbruk) i byn. Bytomten låg i södra delen av det centrala inägomarksgärdet. Gårdarna bildade en radby på kröner av en svag moränrygg längs kustvägen mellan Halmstad och Falkenberg. Den äldre åkermarken låg på en svag höjdrygg och delades på mitten av landsvägen på 1800-talet.

Öster om åsen fanns före den agrara revolutionen stora gräsmarker i form av madängar och ett par beteshagar (se historiskt kartöverlägg på s 36). Väster om åkergärdet låg huvuddelen av utmarken i en svag sluttning ned mot havet. Särskilt den norra delen av utmarken var sandig och delar betecknades som flygsandskullar. Möjligen hade det nordvästra hörnet av utmarken ödelagts av sandflykt. Hägnadssträckningen och de rumsliga förhållandena ralar för detta.

Under 1800-talet uppodlades såväl de lägre liggande ängarna i öster, som stora delar av den västra utmarken. Under 1800-talet fortsatte hemmansklyvningen och vid laga skiftet omkring 1850 erhöll flera mindre gårdsbruk sina ägofigurer på den tidigare sandiga utmarken i norr. Följden blev att nya bebyggelselägen etablerades och att uppodlingen nästan nådde fram till stranden. Mycket av laga skiftets fastighetsanpassade vägnät och hägnadssträckningar finns kvar.

I den centrala åkermarken kan jordbrukets äldre

epoker skönjas på grund av att särskilt den västra delen numera användes till betesmark. Härigenom har röjningsrösen, vissa teggränser samt husgrunder bevarats. Enkla stenmurar och brukningsvägar visar dessutom laga skifters nya arronderingar (brukningsenheternas avgränsning). I nordvästra delen av byn, på det tidigare flygsandfältet, finns en kolerakyrkogård från 1853 (Eftra sn raä 34). Begravningsplatsen ligger i en strandskog och av gravstenarna framgår att sanden senast vid denna tid var bunden. Bland övrig bebyggelse finns en barnkoloni och viss sommarhusbebyggelse. Söder om byn finns lämningar av Ugglarps kvarn.

Viktiga kulturhistoriska värden

Funktionell sammansatt miljö från tiden före de moderna jordskiftena. Bibehållet bebyggelseläge, inägomark och utmark. Trots visst inslag av fritidsbebyggelse och 1800-talets jordmobilisering och de moderna jordskiftena, kan det äldre agrarlandskapets olika markslag och rumsliga organisation fortfarande urskiljas och förstås. Talrika husgrunder och bibehållen strandnära bebyggelse visar på 1800-talets befolkningsexpansion för särskilt de fattigare befolkningsskikten. Möjligen skall den välbevarade kolerakyrkogården från 1800-talets mitt ses i detta perspektiv.

I Ugglarp finns huvuddragen i Hallandskustens bebyggelseutveckling och markanvändningshistorik samlad i ett koncentrat. Tack vare topografiska och andra gynnsamma omständigheter, har ovanligt många spår bevarats från det äldre historiska landskapet till det moderna jordbrukets och fritidsbebyggelsens epok.

36

Delregion 3 Kartor 3:A, 3:B, 3:C, 3:D med översiktliga kartöverlägg

Faurås och Himle härad

OMRÅDET OMFATTAR CIRKA 32 kilometer kust. Delregionen berör sydvästra delen av *Faurås härad* med Stafsinge och Morups socknar samt västra delen av *Himle härad* med Tvååker, Träslöv, Lindberg och Torpa socknar (se karta s 16). Kuststräckan är ganska flack med omväxlande sand- och grusstränder. Strandzonen saknar nästan helt skog, förutom några mindreskyddsplanteringar. Stora delar av strandmarken utgörs av öppna, betade gräsmarker.

Bronsålderns landskap kan fortfarande anas genom kvarvarande gravhögar. Den ena av Brödrahögarna i Morup, något skamfilad. Foto Clas Tollin 1996

Kusten norr om Varberg är flikig, med djupa vikar och bergiga uddar och halvöar. Till de mest markerade hör Getterön och Trönningenäs. Därutöver finns för halländska förhållanden ovanligt många öar och skär. Urberget går i dagen och ända ut mot kusten finns förhållandevis höga, kala eller enebevuxna berg. Exempel på detta är Gamla Varberg och Kråkeberg. Mellan de bergigare partierna går sprickdalar med sedimentjord. Den bredaste utgörs av Fornviskans äldre lopp, som

Hints of the Bronze Age landscape survive in the form of burial mounds. One of the Brödrahögarna barrows in Morup, somewhat the worse for wear.

går från Ås i sydvästlig riktning och når havet norr om Varberg. Viskans nuvarande lopp har en nordligare sträckning i rakt västlig riktning från Ås och den har sitt utlopp i Klosterfjorden söder om Buahalvön.

Förhistorisk tid

Kuststräckan är förhållandevis fattig på strandnära fornlämningar. Söder om Stranninge i Morups socken finns två bronsåldershögar, de så kallade Brödrahögarna (Morups sn, raä 3 och 4). En fornlämning av helt annat slag är Glumstenen (Morups sn raä 11) ute vid hamnen i fiskeläget Glommen, ett flyttblock som varit riktmärke för sjöfarare i många hundra år (karta 3:A).

Historisk tid före den agrara revolutionen

Kustbyarna i Faurås och Himle härader är av åtminstone två slag. För der första finns kameralt sett stora enheter som Morups kyrkby och Galtabäck. Enligt jordeboken 1646 bestod Morups by kameralt av nio hela och en halvt kronohemman och Galtabäck av tre hela skattehemman, fyra och ett halvt kronohemman och ett halvt klosterhemman (SOH II s. 277 III s. 54f.). För det andra fanns det ett stort antal mindre kamerala enheter om ett till tre hemman. Möjligen avspeglar detta en kronologisk skillnad mellan ett förhistoriskt och ett tidigmedeltida bebyggelseskikt (se karta s 39).

Norr om Ätran var fredningssystemet under äldre tid mer splittrat och varierat än längre söderut. Från Falkenberg till Stranninge i Morups socken skildes inägomarken från stranden av en upp till två kilometer bred betessamfällighet (karta 3:A). Norr därom förekom strandnära inägor omväxlande med utmarkskilar, som sträckte sig upp till ett par kilometer in i landet.

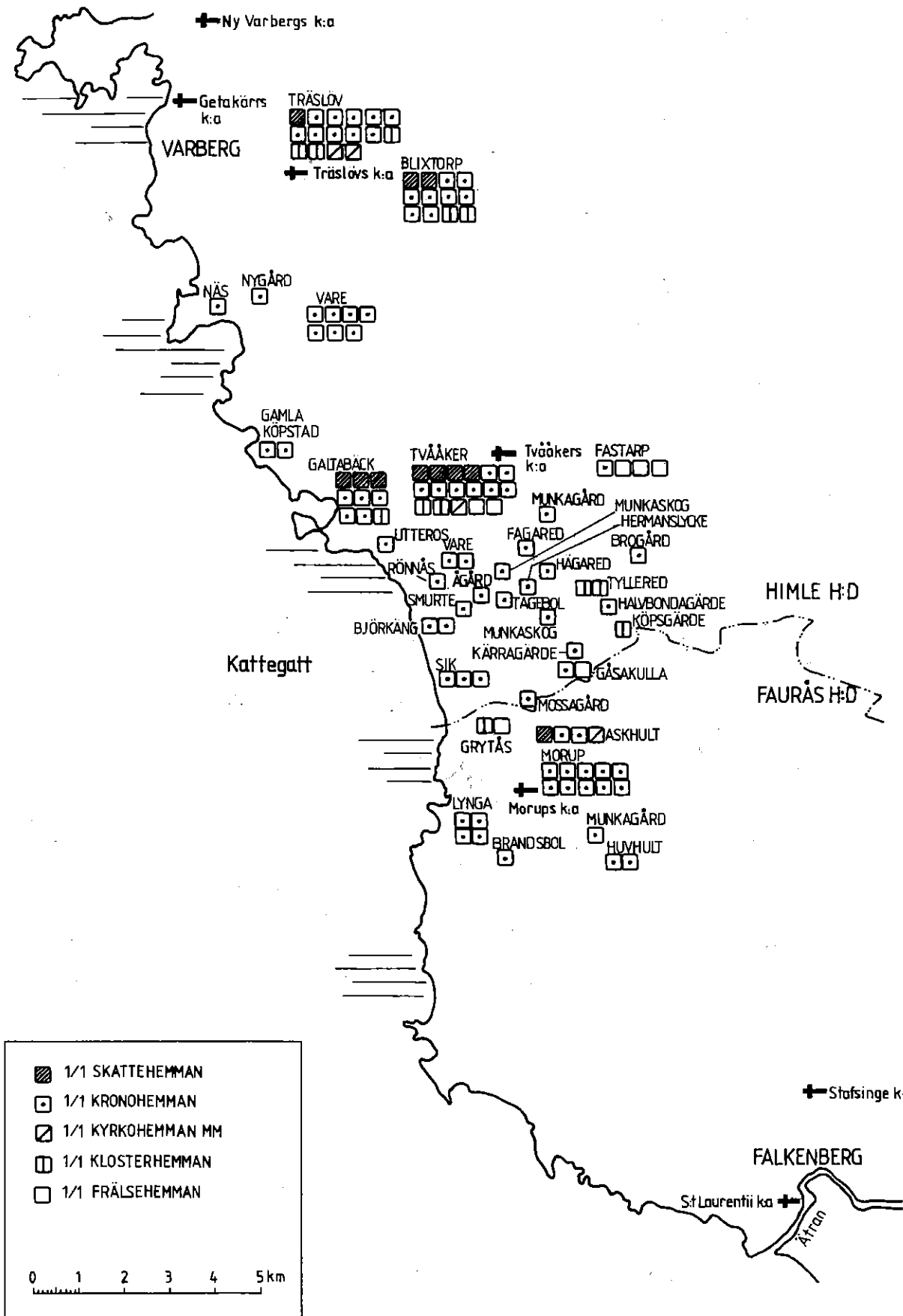
På flera ställen utnyttjades strandzonen för tångtäkt av intilliggande byar. Längs kuststräckan fanns relativt tätt med flogar, d.v.s. små grunda strandsjöar.

Enheter Stranninge, Lynga och Utterros bebyggelse och inägor bröt det förhärskande mönstret genom sitt läge i nära nog direkt anslutning till havet. Det fanns dock även här en smal zon av strandbeten närmast vatten (karta 3:B). Namnet Stranninge är inbyggarbetecknande och har betydelsen 'de som bor vid stranden' eller liknande. Möjligen avspeglar ortnamnet att bebyggelselaget går långt tillbaka i tiden. Den kamerala storleken om ett kronohemman (jb 1646), talar emellertid för att det rör sig om en medeltida etablering.

Bebyggelsen i södra delen av Tvååkers socken skiljer sig från det gängse mönstret genom en splittrad bebyggelsebild med flera kamerala ensamgårdar (Smurte, Stora och Lilla Björkäng, Ågård, Rönnås, Stora och Lilla Vrån, Ledsgård och Utterros). Bebyggelsen var spridd över ett samlat inägomarksområde med framför allt åkermark. Ängen låg i hägnadslag norr om bebyggelsekoncentrationen och avgränsades i norr av Utterbäcken, senare Tvååkerskanal, där Tvååkers bys inägor mötte. Tillhörande utmark låg åt söder och trängde sig in ett par kilometer från stranden och nyttjades samfällt av Sik i söder och Smurte, Ågård, Munkaskog, Tagebol samt Hermanslycke i norr och öster (se karta s 39 samt karta 3:B).

Orsaken till att detta område så markant skiljde sig vad gäller bebyggelse och fredningssystem från resten av kusten vid 1800-talets ingång är inte känd. Under tidig medeltid ingick området i de stora jorddonationer, som ärkebiskop Absalon vid 1100-talets slut skänkte till Sorö och Esrums cistercienserkloster på Själland.

Bebyggelsen mellan Morup och Träslöv 1646. De kamerala hemmanen är i stor utsträckning noterade efter sin medeltida jordnatur. Bebyggelsen är till största delen samlad i stora byar. I södra delen av Himle härad finns ett område som enstaka hemman och små kamerala enheter. Sannolikt rör det sig om en medeltida kolonisationsbygd. Vid 1100-talet slut tillhörde trakten Sorö och Esrums cisterciens-kloster på Själland och omtalades som skog och skogsmark. Den stora dominansen av kronojord beror på reformationen och att kronan drog in bl.a. klosterjorden. Frälsejord saknas nästan helt liksom inslag av skattejord framförallt i Tvååker och Galtabäck (jb 1646).

Bakgrunden till donationen var att munkarna behövde salt, timmer och järn. Området kan alltså under vikingatid/tidigmedeltid till stor del ha varit beskogat.

Väster om Galtabäcks by låg den s.k. *hamnen* eller Lerjan, en skyddad vik innanför Galtabäcksskär (karta 3:C). Lagunen är den första naturliga hamnen norr om Ätran och har sannolikt använts som last- och handelsplats sedan vikingatid/medeltid. På 1920-talet påträffades resterna av två medeltida skepp i lagunen. Skeppen grävdes ut och bärgades och finns numera i museet i Varberg (Tvååkers sn rä 4 och 5). Enheten norr om hamnen kallas Gamla Köpstad. Namnet kan möjligen indikera en föregångare till den medeltida staden Getakärr/Varberg. Eventuellt var det här som cistercienserna från Sorö kloster på Själland lastade järn, salt och rimmer från de omkringliggande enheter, som de enligt skriftliga källor hade erhållit av biskop Absalon år 1197 (SOH III s. 49, Rapport 31 Medeltidsstaden s. 51f., Ny Varberg s. 145, red Bengt-Arne Person. Varberg 1992).

Norr om Gamla Köpstads inägor fanns flera mindre intagor i strandzonens ljunemark. Kustvägen gick ca en kilometer in i landet. Närmast Varberg låg stadens marker i små hägnade lyckor omgivna av utmark. En större utmark bredde ut sig sydost om Varberg och nytrjades av bland andra Träslöv och Blixtorps byar.

Norr om Varberg var det åter en bredare strandzon med utmark. Halvön Getterön var skild från fastlandet av "sandmark som vid vattnets flödande översvämmades" (Lindberg sn. akt 19, 1767, 88-90). Ön bestod övervägande av betesmark, men där fanns också ett torp med intaga.

Tiden efter den agrara revolutionen

Utvecklingen i samband med den agrara revolutionen under 1800-talet, innebar en kraftig uppodling av såväl tidigare ängsmark som betesutmarkerna. De relativt små höjdskillnaderna innebar tillkomsten av en till synes ensartad åkerslätt. En 100 till 300 meter bred remsa av betesallmanningen närmast stranden har emellertid lämnats orörd och denna har i stort sett haft samma hävd sedan senmedeltid. Laga skiftet under 1800-talets andra hälft innebar en omfattande utflyttning av hemman och gårdar med tillhörande utspridning av bebyggelsen över

tidigare utmarker. Vanligen övergavs dock inte de äldre bebyggelselägena helt, utan en eller ett par gårdar behöll sina gamla tomter med kvarboenderätt. Detta gäller t.ex. för ett hemman i Stranninge, ett av hemmanen i Lynga, Siks Melimgård, (Stora) Vrån, Utterös samt flera gårdar i Galtabäck.

Fritidsbebyggelsen mellan Ätran och Gamla Köpstad blev inte heller lika omfattande som på andra delar av kusten, sannolikt beroende på att stränderna var mindre lämpade för bad. Olofsbo och Björkängs havsbad utgjorde undantag. Söder om Varberg finns dock en omfattande fritidsbebyggelse vid Näs och Träslövsläge. Träslövsläge utgjorde en fiske- och handelsplats åtminstone sedan 1500-talet. På 1920-talet anlades en modern hamn och Träslövsläge är ännu centrum för fiskeflottan i denna del av Halland. Söder om Lerjan anlades vid 1800-talets slut Galtabäcks fiskehamn som blev bas för det kustfiske, som tidigare hade bedrivits av bönder och strandsittare i området.

Ett annat uttryck för 1800-talets jordmobilisering utgjordes av sjösänkningarna. Cirka tre kilometer in från Glommen och söder om Lindhults gods låg fram till slutet av 1860-talet en relativt stor sjö som kallades Ramsjön (karta 3:A). Sjön sänktes och dränerades och var på 1920-talet till största delen uppodlad. Den västra delen blev uppdelad på mycket små ägolotter. Innan sjön urplånades var den omgiven av utmark och torvmossar. Ett liknande och ännu större företag var torrläggningen och uppodlingen av Stavsjön norr om Stafsinge och öster om Ramsjön.

Särskilt värdefulla kulturhistoriska miljöer – delregion 3

Befintliga miljöer

Riksintressen

Varbergs innerstad (N 13A), Det medeltida Varbergs slott och av detta beroende stadsbildningar som succesivt uppstått i dess närhet. Svensk stadsbyggnad under 1600-talet. Bad- och kurort under 1800-talet.

Apelviken (N 13B), Kustsanatorium anlagt 1902, som i planering och arkitektur speglar det tidiga 1900-talets ambitioner inom medicin och socialpolitik.

Träslövsälge (N 15), Kustmiljö med Hallands största fiskeläge, känt sedan 1500-talet och ännu levande.

Lindhults gods m.m. (N 18), Herrgårdsmiljö som ingått i storgodskomplex sedan senmedeltiden och som sedan 1800-talets mitt ofta varit bland de första att införa jordbrukstekniska nyheter i Halland.

Falkenbergs innerstad (N 21), Småstadsmiljö som bevarat medeltidsstadens gatunät och den förindustriella stadens småskaliga träbebyggelse.

Kulturmiljöer i kommunala program för kulturminnesvård

Falkenbergs kommun:

13. *Agerör - Arvidstorp*, Ovanligt oexploaterat avsnitt av kustremsan norr om Falkenberg med bevarade partier av kutheden och kustslätten. Stort inslag av stengärdesgårdar samt äldre bebyggelse. Betade havsstrandängar med rikt och hävdberoende växt- och djurliv.

14. *Glommen - Morups Tånge*, Hallands sydligaste fiske-samhälle, välbevarad fyrplats Morups Tånge, länge av stor betydelse för sjöfarten utefter västkusten.

15. *Lönestig*, Karakteristiskt kustlandskap med välbevarad och för mellersta Halland typisk gårdsbebyggelse från 1800-talet.

16. *Lynga*, Oexploaterat, typiskt mellanhalländskt kust-avsnitt med traditionell, delvis välbevarad gårdsbebyggelse och välhävda, värdefulla havsstrandängar och öppna hagmarker.

17. *Stafsinge*, Äldre kyrkby med bebyggelse och intilliggande förhistoriska gravar, vilka tillsammans med kyrkan dominerar landskap bilden.

18. *Lindhult*, Ett femtal storgårdar på den flacka, uppodlade kustslätten. Storgårdsmiljö, fullåkersbygd, delvis gammal sjöbotten (Ramsjön). Ett illustrativt exempel på 1800-talets stora sjösänkingsföretag.

20. *Munkagård*, Storgård av medeltida ursprung med unik, äldre välbevarad bebyggelse och herrgårdslandskap med alléer.

21. *Morup*, Sockencentrum och kyrkby med traditionell, välbevarad bebyggelse samt omgivande ålderdomlig och delvis välbevarad äldre jordbruksbebyggelse.

Varbergs kommun:

6. *Getterön*, Kusthedsområde med en koncentration av förhistoriska gravrösen och stensättningar.

21. *Balgö*, Ålderdomligt, betespräglad kulturlandskap i yttersta havsbandet. Välbevarad gårdsbebyggelse från 1800-talet. Strandängar av högsta natur- och kulturvärde. Fornlämningar i form av rösen och tomtningar i vatten-nära lägen.

22. *Trönningenäs*, Halländskt kusthedsområde med delvis välbevarad, äldre gårdsbebyggelse och väderkvarn.

47. *Galtabäck - Gamla köpstad*, En på marginella odlingsmarker och strandängar samlad bebyggelse på en udde vid en skyddad hamn med fiskebodas och bryggor. Kusthed med vindpinad vegetation. Betade strandängar av högt natur- och kulturvärde.

50. *Sik - Björkäng*, En del av den karakteristiska flacka halländska strandängskusten med sina öppna odlings- och betesmarker. Utmed den gamla kustvägen finns två unika gränsstenar från 1777 mellan Himle och Faurås härader.

Helt eller delvis nytillkomna kulturhistoriska miljöer

Miljö 7. Morups fyr/Glommen - Morups tånge, (Ingår delvis i Falkenberg nr 14 Glommen - Morups Tånge)

Miljö 8. Utters - Galtabäck (Ingår delvis i Varberg nr 47 Galtabäck-Gamla Köpstad)

Miljö 7 Karta 3:E med historiskt kartöverlägg 1:10 000

Morups fyr/Glommen - Morups Tånge

Historik

Området utgjordes i början av 1800-talet av utmark till Lyngen och Bryntebo byar. Mellan 1840 till 1920 skedde en uppodling av strandmarkerna. Åkerkanten flyttades därmed en till tre kilometer närmare stranden. Jordmobiliseringen innebar också en dränering och nyodling av våtmarken Lortabäcks floe. I och efter laga skiftet gjordes en ny fastighetsindelning, där det grundläggande mönstret blev långsmala, mot kusten vinkelräta ägodelar med rätta gränser. Skiftet innebar vidare att den sparsamt bebyggda kustzonen fick ett stort antal nya byggnadstomter i form av utflyttade gårdar. På den återstående samfälliga strandmarken tillkom flera lägenheter med strandsittare.

I samband med laga skiftets fastighetsindelning uppfördes ett stort antal stenhägnader i de nya gränserna. Det förekom även stenhägnader som gick vinkelrätt mot fastighetsgränserna och som delade in marken i funktionella fällor och brukningsytor. Hägnaderna utgjordes framför allt av enkla stenmurar med större block i botten och mindre sten ovanpå. I den mån det existerat ett äldre vägnät, ersattes detta med bruknings- och tångavägar längs fastighetsgränserna. På sina ställen består fortfarande linjelementen av fastighetsgränser, manifesterade i raka diken, tångavägar och enkla stenmurar.

Ett annat inslag utgörs av Morups fyr. I början av 1840-talet uppfördes ytterst på udden en fyr med till-

hörande fyrmästarbostad och ekonomibyggnader. Fyrområdet omgärdades med en srenmur.

På strandheden omedelbart väster om fyrområdet finns ett hundratal gropar, som härrör från stentäkt. I några fall finns skrotsten och sten efter misslyckad stenklyvning kvar. Bakgrunden till stentäkten är oklar. Att döma av tekniken med täta, mindre borrhål, bör den vara ganska sen. Möjligen hör verksamheten ihop med fyrbygget.

Strax norr om området ligger fiskeläget Glommen. Udden vid Glommen är den ursprungliga Morups Tånge.

Viktiga kulturhistoriska värden

Området kring Morups fyr visar framför allt de uttryck 1800-talets agrara revolution och folkökning tog, i form av nyodling och utflyttade gårdar och ny fastighetsindelning. Utvecklingen framstår särskilt tydligt genom att de närmast havet belägna åkrarna senare har övergivits i omgångar, vilket skapat ett fossilt (övergivet) odlingslandskap. Ett karakteristiskt inslag utgörs av den samtidigt etablerade strandsittarbebyggelsen ytterst mot havet. I några fall har denna övergivits, men lämningar i form av husgrunder, brunnar och enkla tomtavgränsningar visar på de anspråkslösa förhållanden som rådde vid sekelskiftet 1900.

Faktaruta

Strandsittare var sådana personer som bodde vid kusten i stugor på ofri grund. Ofta var de fiskare eller sjömän. Jämför med inlandets backstusittare. Termen *fossil åker* betecknar i historiskt-geografiska sammanhang sådan åker som är varaktigt övergiven. Den fossila åkern kan således både vara förhistorisk eller från nyare tid. Åker som fortfarande är i bruk kallas enligt samma språkbruk för *recent*.

I samband med laga skiftet delades de strandnära samfällda betesmarkerna. Enkel stenmur i fastighetsgräns från 1800-talets slut. Morups socken. Foto Clas Tollin 1996

When the laga skifte enclosures were implemented, the common pastures near the coast were divided. A simple stone wall from the end of the nineteenth century marking a property boundary. Morup Parish.

Karaktärstabell 7: Området kring Morups fyr

	agrar funktionellt sammansatt		agrar funktionellt ensartat		icke agrar	
	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt
tidigare & yngre stenålder 9000 – 1700 fKr						
bronsålder till äldre medeltid 1700 fKr-1200 e Kr						
historisk tid 1200 – 1850						
modern tid 1850 – 1950			odlingsmax utflyttning av gårdar strandsittare		fyrmiljö stenbrott	
nutid 1950 –						

Miljö 8 Karta 3:F med översiktligt kartöverlägg

Utteros – Galtabäck (Ingår delvis i Varberg nr 47 Galtabäck-Gamla Köpstad)

Historisk tid före den agrara revolutionen

Bebyggelsen i södra delen av Tvååkers socken skiljer sig från det gängse mönstret genom en splittrad bebyggelsebild med flera kamerala ensamgårdar. Under tidig medeltid ingick området i de stora jord-donationer som ärkebiskop Absalon skänkte till Sorö och Esrums cisterciensklöster på Själland vid 1100-talets slut. Bakgrunden till donationen var att munkarna behövde salt, timmer och järn. Området vid nuvarande Tvååkers kanal kan alltså under vikingatid/tidigmedeltid ha varit skogbevuxet. Enheten Utteros har sannolikt fått sitt namn av Tvååkers kanals föregångare Utterbäcken. Efterleden *-os* betyder åmynning och har således ingenting med ås att göra. Strax före utloppet bildar bäcken förhållandevis kraftiga fall och strömmar, som tidigt utnyttjades för kvarndrift. På platsen finns också en hel del lämningar i form av stenskoningar, kasserade kvarnstenar mm. Utteros har kvar sitt äldre bebyggelseläge där kustvägen korsar kvarnfallen, även om byggnaderna har ersatts åtskilliga gånger. Söder och öster om bebyggelsen fanns vid 1800-talets början en särhägnad inägomark. Utmarken låg dels öster om byn, dels i väster mot stranden (översiktligt kartöverlägg på s 45).

Nordväst om Utteros och väster om Galtabäcks by låg den s.k. hamnen eller Lerjan, en skyddad vik innanför Galtabäcksskär. Lagunen är den första naturliga hamnen norr om Ätran och har sannolikt använts som last- och handelsplats sedan vikingatid/medeltid. På 1920-talet påträffades i lagunen lämningar efter två medeltida skepp, som undersöktes arkeologiskt och bärgades. Enheten norr om hamnen kallas Gamla Köpstad. Namnet betyder plats för handel och indikerar en äldre handelsplats. Köpstadshamnar har i t.ex. Skåne daterats till vikingatid och anses vara föregångare till de tidigmedeltida stadsbildningarna. Sannolikt var det här som cistercienserna från Sorö kloster på Själland lastade järn, salt och timmer från de omkringliggande enheterna

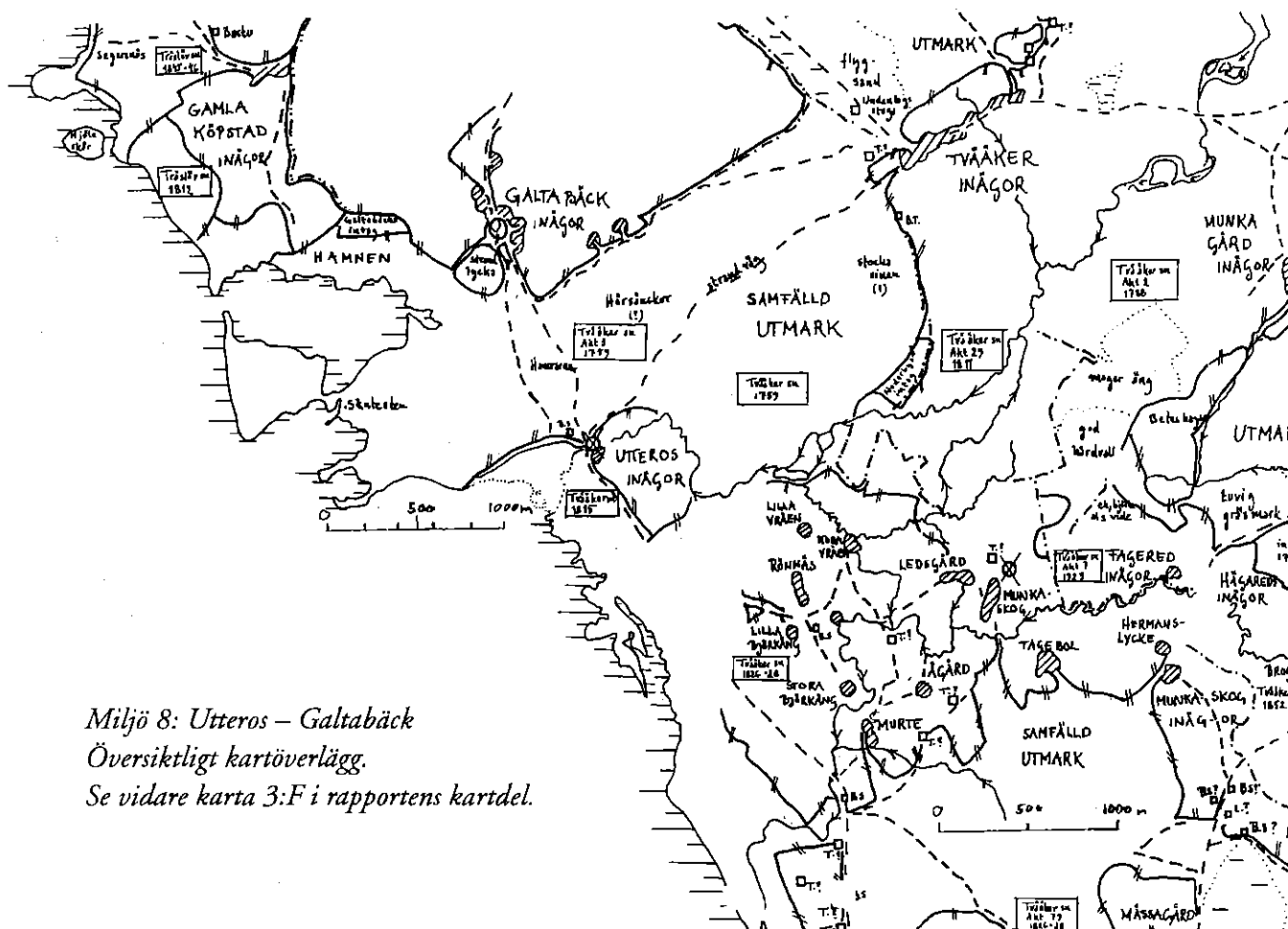
Järnmölle och Tvååker m.fl., som de enligt skriftliga källor hade erhållit av biskop Absalon 1197 (SOH III s. 49, Rapport 31 Medeltidsstaden s. 51f., Ny Varberg s. 145, red Bengt-Arne Person. Varberg 1992).

Tiden efter den agrara revolutionen

På strandallmanningen söder om Lerjan tillkom under 1800-talet en samling av lägenheter och strandsittare, som till stor del försörjde sig på fiske. Vid slutet av 1800-talet anlades Galtabäckshamn och fisket utvidgades till havsfiske. Utvecklingen i samband med den agrara revolutionen under 1800-talet, innebar en kraftig uppodling av såväl tidigare ängsmark som utmarkerna. De relativt små höjdskillnaderna innebar tillkomsten av en till synes ensartad åkerslätt. Strandbetesallmanningen väster om kustvägen blev inte i lika hög grad uppodlad och stora områden har i stort sett haft samma hävd sedan senmedeltid. Laga skiftet under 1800-talets andra hälft innebar en omfattande utflyttning av hemman och gårdar med tillhörande utspridning av bebyggelsen över tidigare utmarker. Vanligen övergavs dock inte de gamla bebyggelselägena helt utan en eller ett par gårdar erhöll kvarboenderätt. I Gamla Köpstad och Galtabäck erhöll flera gårdar mycket strandnära tomt i samband med laga skiftet. I och med att den tidigare gemensamma utmarken skiftrades ut, avsattes några mindre områden som samfälligheter för tångtorkning. Detta visar att tången ännu vid 1800-talets slut hade stor betydelse för de strandnära gårdarna som gödsel och jordförbättringsmedel.

Viktiga kulturhistoriska värden

Området visar vilken betydelse mellersta Halland hade under medeltiden som råvaruproducent för de centrala delarna av det danska riket. Fallen vid Utteros, lagunen vid Galtabäck och området kring Gamla Köpstad bildar än idag ett fysiskt överblickbart landskapsparti, där kusten inte i främst har varit extensiv utmark, utan varit förbindelselänk mellan avlägsna områden för handel, råvaruuttag och internationella kontakter (cistercienserna).

Miljö 8: Utteros – Galtabäck
Översiktligt kartöverlägg.
Se vidare karta 3:F i rapportens kartdel.

Karaktärstabell 8: Utteros – Galtabäck

	agrar funktionellt sammansatt		agrar funktionellt ensarrat		icke agrar	
tidsperiod	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt
äldre & yngre stenålder 9000 – 1700 fKr						
bronsålder till äldre medeltid 1700 fKr-1200 e Kr						
historisk tid 1200 – 1850			<i>utmark inägor</i>		<i>Galtabäcks hamn</i>	<i>kvarn- lämning Uttersos</i>
modern tid 1850 – 1950			<i>årstning</i>			<i>kvarn- lämning Uttersos</i>
nutid 1950 –						

Delregion 4 Kartor 4:A, 4:B, 4:C med översiktliga kartöverlägg

Viske och Fjäre härad (utom Onsalahalvön)

OMRÅDET OMFATTAR TOTALT 35 kilometer kust varav Kungsbacksfjordens östra strand utgör 20 kilometer. Regionen omfattar västra delen av *Viske härad* med Ås, Värö och Stråvalla socknar samt *Fjäre härad* utom Onsalahalvön med Frillesås, Landa, Ölmevalla, Fjärås och Hanhals socknar (se karta s 16).

Viskedelen av regionen präglas av halvöarna Årnäs och Värö. Mellan halvöarna har Viskan sitt utlopp i Klosterfjorden. Gränsen mot Fjäre härad följer Löftaån. I Fjäre härad struktureras landskapet av flacka dalgångar, som sträcker sig från Kungsbackafjorden in mot ändmoränen Fjärås Bräcka och bergen söder om Hjälms. Den ursprungliga betydelsen av ordet fjära är sank strand som periodvis översköljes av havsvatten. Sannolikt var kustslätten väster om Bräckan häradets huvudbygd och de lågt belägna, tidigare gräsmarkerna har sannolikt givit namn åt häradet (SOH III s. 100).

Förhistorisk tid

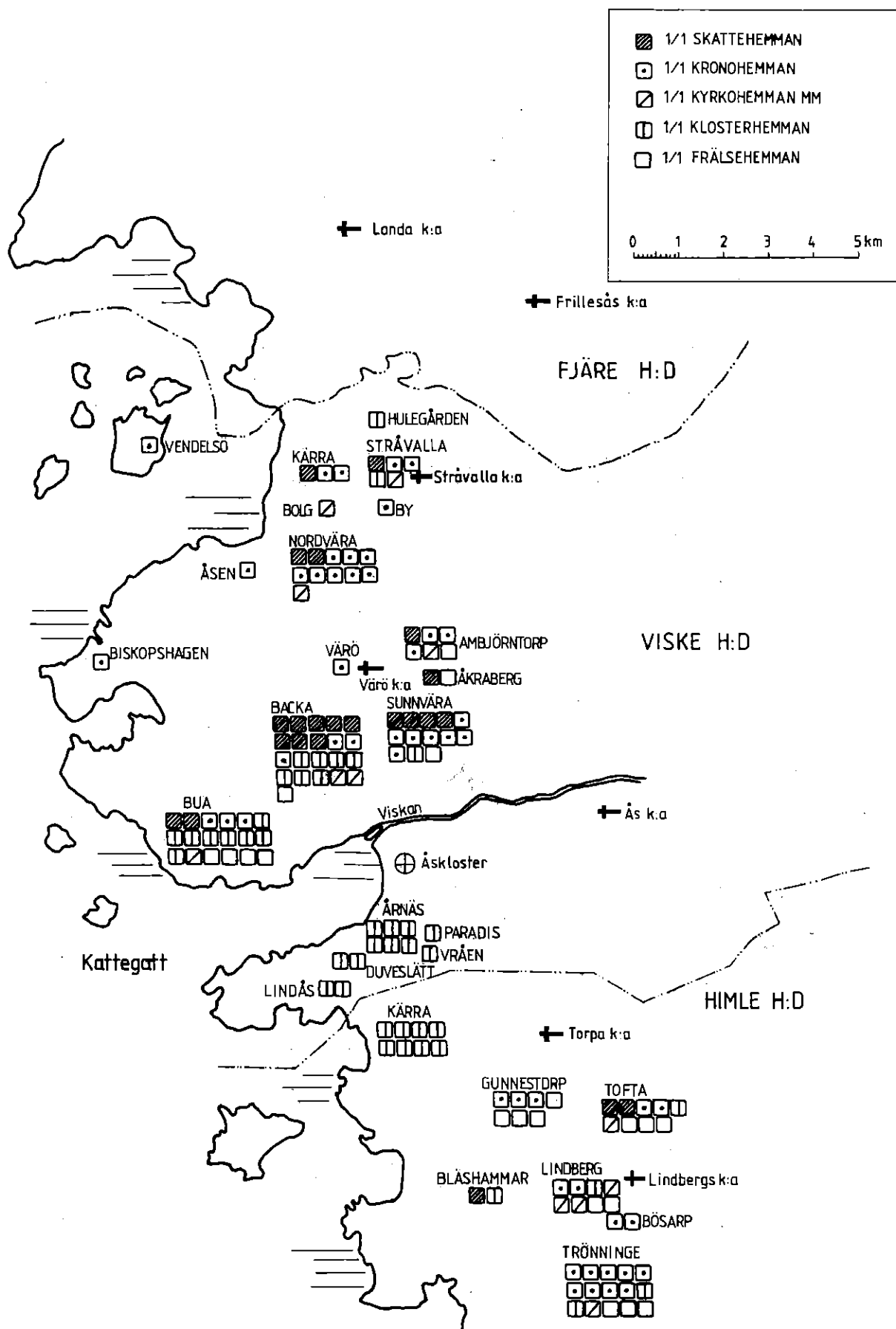
Längs kusten, på höjder och berg med direkt kontakt med havet, förekommer talrika så kallade kuströsen, som har daterats till bronsålder (1700-500 f.Kr.). Bland övriga fornlämningar märks flera större stenåldersboplatser. Söder om Värö kyrka finns ett stort gravfält från järnåldern med gravhögar, resta stenar och skeppssättning (Jättahögen, Värö sn raä 84).

Historisk tid före den agrara revolutionen

Under medeltiden fanns ett cistercienskloster vid Ås, nära Viskans utlopp på södra sidan om ån. Ås anlades 1194 som ett dotterkloster till Sorö på Själland. Efter reformationen drogs klostret in till danska kronan och blev kungsgård. Senare revs klosterbyggnaderna men det finns lämningar kvar under mark. En del byggnadsmaterial användes för att förstärka Varbergs fästning. Nuvarande bebyggelse är från 1800-talets början och mitt. Kungsgården är skyddad byggnadsminne enligt kulturminneslagen (karta 4:A).

Landskapets rumsliga organisation före de moderna skiftena på 1800-talet varierade. Det förekom således både strandnära och tillbakadragna lägen för bebyggelse och inägor. Den rumsliga organisationen på Väröhalvön präglades före 1800-talet av två sammanhängande inägoområden, som skiljdes åt av ett öst-västligt allmänningsstråk. Allmänningsmarken utgjordes av ett sankare område av betesmark. Det norra gårdeslaget bestod av byarna Backa, Sunnvära, Åkraberg, Ambjörntorp, Källstorp, Nordvåra och Åsen. Bebyggelsen låg i en krans i gränsen mot den högre belägna utmarken i norr och öster. Som ett nav i centrum av sedimentjorden låg Värö kyrka och prästgård (se karta s 47). Värö socken saknade således en egentlig kyrkby under historisk tid.

Bebyggelsen kring Viskans utlopp och Väröhalvön 1646. De kamerala hemmanen är i stor utsträckning noterade efter sin medeltida jordnatur. Värö socken saknar kyrkby och prästgården ligger helt för sig medan socknens bebyggelse i övrigt ligger i stora omgivande byar. Notera det stora inslaget av klosterhemman söder om Viskan som utgjorde kärnan i det medeltida Ås klostrets godsinnahav (jb 1646).

Väröhalvöns byar var annars bland de största i Hal-land. Backa räknades kameralt för 17 hela och fyra halva hemman, Bua 14 hela och fyra halva hemman, Sunnvära 10 hela och tre halva och Nordvärä 11 hela hemman.

Området hade blandad jordnatur, med dominans för skatte- och sänjehemman (hemman där skatten erlades som klumpsumma för en grupp av gårdar). I Backa och i Bua fanns dessutom ett stort inslag av klosterjord (SOH 3 s. 6-92).

Det södra inägoområdet dominerades av Bua by, vars inägor nådde ända ner till Klosterfjorden. Bebyggelsen låg samlad till en långsträckt bytomt en knapp kilometer från stranden. Söder och öster om byromten vidtog den bergiga utmarken medan inägo- marken låg på den svaga sluttningen av sediment- jord åt norr. Dessutom fanns vid 1800-talets början en omfattande torp- och lägenhetsbebyggelse (små- folksbebyggelse på ofri grund) bl.a. vid det som skulle bli Buas fiskeläge och hamn (karta 4:B).

Karaktéristiskt för Värö socken var det stora anta- let kvarnar. Vid Biskopshagen, vid nuvarande kärn- kraftverket, låg fem små skvaltkvarnar, sydväst om Bua fanns tre och vid stranden öster om Kärra ytterligare en. Kvarnarna fick sitt vatten genom ett sinnrikt sys- tem av dämmen och kanaler, som gjorde det möjligt att utnyttja de små mossar och dammar som fanns på utmarken. Dessutom fanns flera väderkvarnar.

Norr om Värö låg nästa inägoområde med Strå- valla kyrkby i öster och enheterna Hulegård, Åkraberg,

Kärra, Bolg och By i en krans mot utmarken (karta 4:C). Byarna var av blandad kameral karaktär, med någon övervikt för kronojord (jb 1646). Stråvalla var den största byn med fem hela och ett halvt hemman. De övriga hade ett till tre hemman (SOH 3 s. 73-77).

Öster om inägomarksområdet till Kärra, Lindås, Duveslätt, Årnäs, Paradis och Vræn i Ås socken låg en större utmark. Årnäs tomt låg alldeles strandnära (karta 4:A). Alla byarna bestod av tidigare klosterjord. Kärra och Årnäs var de större byarna med sju hela och ett halvt hemman respektive sex hela hemman, medan de övriga bestod av ett eller två hemman (SOH 3 s. 46-52, 93-99).

Sedimentjordarna i Fornviskans dalgång norr om Varberg, utgjordes till största delen av inägomark. Från Trönningenäs och norrut mot Kärra och Årnäs i Torpa socken fanns närmare stranden en större betesutmark, med omväxlande kala berg som Warberget och Kråke- berg och gräsbärande sedimentjordar. I Viske härad bryts den gängse rumsliga organisationen med strand- anknuten utmark, genom att bebyggelse och inägomark i allt högre grad blev orienterad mot stranden. Även om det förekommer vissa strandnära betesmarker lig- ger den huvudsakliga utmarken i Viske härad öster om byarna. Ett exempel på detta är Årnäs, vars bebyggelse och inägor sträckte sig nästan fram till Klosterfjorden. Ett annat exempel är Torkelstorp, i Fjäre härad vars inägomark på 1700-talet nådde ända fram till stranden, med en tegskiftad slätteräng i direkt anslutning till Kungsbackafjorden (Imv akt M23-13:2).

Särskilt värdefulla kulturhistoriska miljöer – delregion 4

Befintliga miljöer

Riksintressen

Fjärås bräcka (Riksintresse N 10), Bronsålder/järnålder - nutid, fornlämnings-, markanvändnings- och bebyggelsemiljö.

Tjolöholm (Riksintresse N 12), Jordbruk, medeltid-1890-tal, Slottsmiljö.

Kulturmiljöer i kommunala program för kulturminnesvård

Kungsbacka kommun 1987

17. *Hanhals*, Ett varierande kulturlandskap med blandskog, betesmarker och mindre åkermarker kantade med stengärdesgårdar, beläget på en bergsplatå omgiven av dalgångarnas lerslätter med åkermark. Området innehåller ett rikligt och för nordhalland typiskt fornlämningsbestånd. Hanhals medeltida kyrka härrör från 1200-talet.

18. *Duvehed*, Storgårdsmiljö med väl bibehållen bebyggelse och omgivande odlingslandskap samt förhistoriska gravanläggningar.

23. *Ölmanäs*, Två storgårdar av hög ålder samt Ölmanäs by med ålderdomlig och för nordhalland representativ bebyggelse med kringbyggda gårdar, framkammarstugor och en unik högloftstuga.

24. *Kroken*, Välbevarad kusthedsmiljö, karakteristisk för nordhalland, med en koncentration av åtta bronsåldersrösen.

Varberg:

57. *Värö-Backa*, Väl sammanhållen kyrkby med 1800-talsbebyggelse knuten till kykan. Bybildning med välbevarad jordbruksbebyggelse från 1800-talet. Värdefulla hagmarker samt ett flertal förhistoriska gravar i det omgivande odlingslandskapet.

60. *Bua*, Äldre bybildning med välbevarade, fyr-längade gårdar samt väderkvarnar och fornlämningar i ett kargt och srenigt, småskaligt jordbrukslandskap. Värdefulla hagmarker.

62. *Vendelsö*, Ett vindpinat, av bete präglad kulturlandskap med havsstrandängar med hävdgynnad och rik flora i en karg och säregen natur. Två gårdar med en äldre väderkvarn. Ett flertal förhistoriska gravrösen och tomtningar m.m. från historisk tid.

65. *Åskloster*, Kungsgård med anor från 1600-talet med huvudbyggnad från tidigt 1800-tal uppförd efter ritningar av Carl Hårleman. Lämningar efter Hallands största kloster. Värdefulla havsstrandängar.

66. *Ärnäsudde*, Välbevarad kusthedsmiljö med en koncentration av bronsåldersrösen och stensättningar.

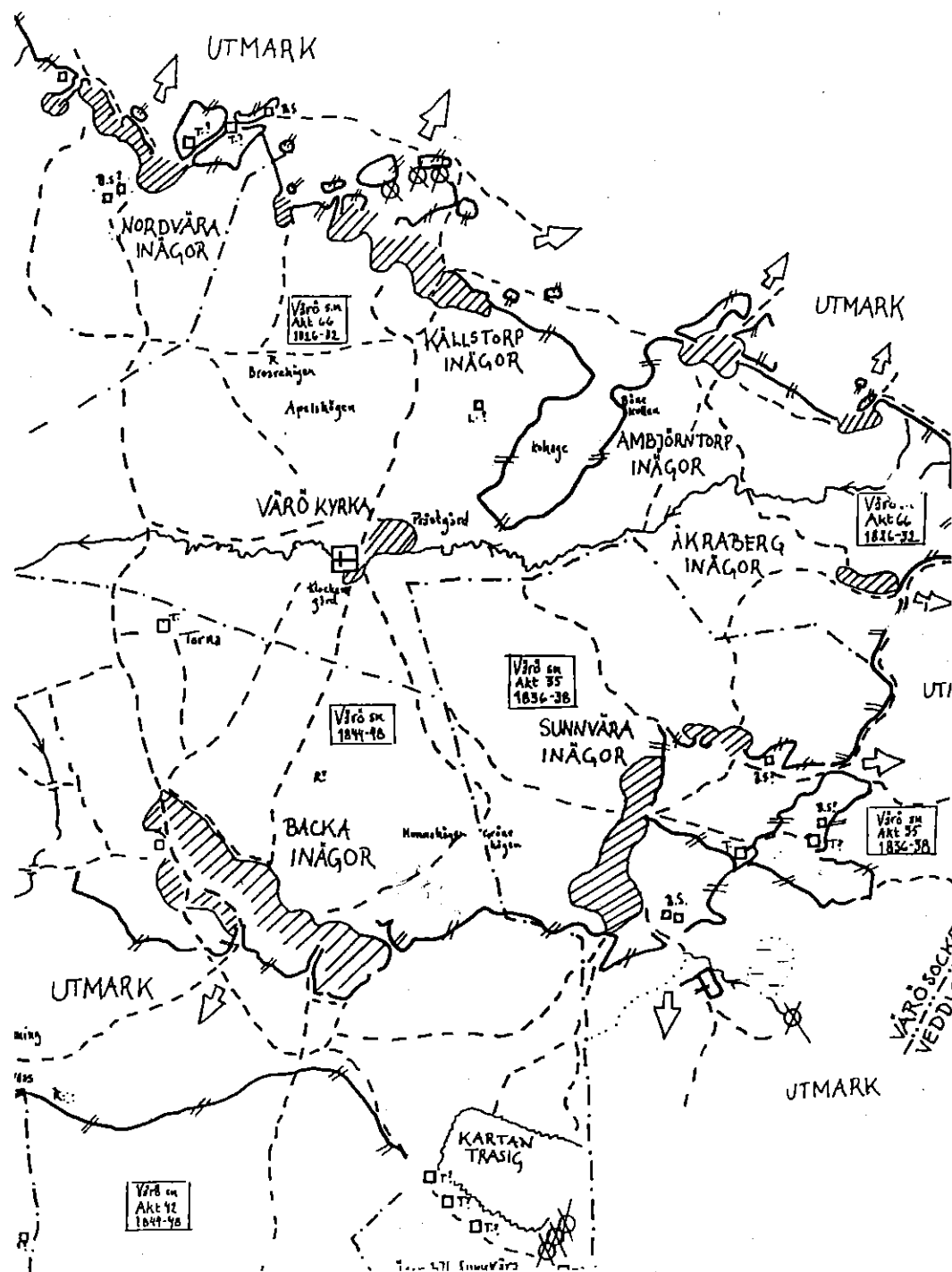
67. *Bäck*, Äldre, välbevarad bybildning med byggnadsbestånd från första hälften av 1800-talet där gårdarna ej berörts av utflyttning vid laga skiftet. Väderkvarnar.

68. *Sönnre Horten*, På ön finns ett stort bronsåldersröse samt ett flertal mindre rösen och stensättningar m.m. i en typisk nordhalländsk kustmiljö.

Helt eller delvis nytillkomna kulturhistoriska miljöer

Miljö 9. Värö kyrka och prästgård, Tillägg till 57. Värö-Backa i Varberg kommuns program för kulturminnesvård.

Miljö 10. Tjolöholm, Tillägg till Riksintresse N 12.

Miljö 9: Värö kyrka och prästgård. Förenklat kartöverlägg.
Se vidare karta 4:D i rapportens kartdel.

Miljö 9 Karta 4:D med översiktligt kartöverlägg

Värö kyrka och prästgård

Historik

Söder om Värö kyrka finns ett stort gravfält som kallas Jättahögen. Gravfältet har utnyttjats under lång tid och innehåller olika gravformer såsom högar, resta stenar och skeppssättningar (Värö sn, raä 84). Värö socken saknar egentlig kyrkby och vid 1600-talets mitt fanns endast präst- och klockaregård i anslutning till kyrkan. Harry Ståhl har tolkat detta så att Värö ursprungliga kyrkby har delats upp i tre enheter: Vära prästgård, Nordvära och Sunnvära. Detta bör i så fall ha skett före 1570 då Nordvära omtalas (SOH s 90 f). Såväl rumsliga som kamerala förhållanden talar dock emot en sönderdelning av en ursprunglig Vära by. Nordvära räknade vid 1600-talets mitt 11 hela hemman och Sunnvära 10 hela och tre halva hemman. Snarare bör det ha rört sig om ett bygdenamn. Kyrkplats och kyrkbygge bör då

inte ha haft sin grund i en äldre dominerande bebyggelse eller storgård, utan ha varit väl placerad i förhållande till flera existerande bebyggelseenheter (jfr Markims kyrka i Uppland, eller Rydaholms kyrka i Småland). Om denna tolkning strämmer, har Värö socken ett för Halland ovanligt och avvikande ursprung.

Vid 1800-talets ingång låg Värö kyrka och prästgård i centrum av ett större gärdslag, som omfattade betydande inägomarksområden. Väröhalvöns byar var annars bland de största i Halland och räknades kameralt för drygt 10 till över 17 hemman (se ovan under delregionbeskrivningen). Området hade blandad jordnatur med dominans för skatte och sämjemman. I Backa och i Bua dessutom stort inslag av klosterjord (SOH 3 s. 86-92).

Karaktärstabell 9: Värö kyrka och prästgård

	agrar funktionellt sammansatt		agrar funktionellt ensatt		icke agrar	
	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt
äldre & yngre stenålder 9000 – 1700 fKr						
bronsålder till äldre medeltid 1700 fKr-1200 e Kr				gravfält		
historisk tid 1200 – 1850		särpräglad bebyggelse- struktur				
modern tid 1850 – 1950						
nutid 1950 –						

Miljö 10

Tjolöholm (=Riksintresse N 12)

Historik

Sannolikt avses Tjolöholm med det *Tiulfö*, som omtalas i kung Valdemars jordebok från 1231. Namnet har att göra med ett fornhalländskt ord *Tjola*, som betyder tjock eller liknande. Sannolikt är det ett terrängbetecknande ord för den kulle som det nuvarande slottet ligger på. Efterleden *-holm* är vanlig för säterier och herrgårdar och är sannolikt rent statusbetecknande. Tjolöholm räknade tidigare 1 säteri frälse och under sätesgården hörde vid 1600-talets mitt 30 hela och 8 halva frälsehemman (SOH 3 s. 112).

Viktigaste kulturhistoriska värden

Tjolöholms bebyggelse och park är synnerlig märklig och har till stora delar förklarats som byggnadsminne (se vidare beskrivning där). Enheten utgör ett av de få säterier längs hallandskusten, som har strandanknutna ägor. Detta är förmodligen orsaken till att enheten har motstått det starka bebyggelsestrycket och området saknar helt inslag av 1900-talets fritidshusbebyggelse. De naturgeografiska förhållandena har bidragit till landskapets egenart. Ägorna i övrigt präglas av storgårdens markanvändning med ett rätvinkligt vägnät och alléer. Åker- och produktionsmarkerna på sedimentjordarna är rensade och välarronderade och skiljer sig genom storlek och former från bonde-landskapet. Höjder och moränbackar innehåller dock rester av äldre hägnader och landskapselement, inklusive förhistoriska gravar i exponerade höjdlägen.

Karaktärstabell 10: Tjolöholm

tidsperiod	agrar funktionellt sammansatt		agrar funktionellt ensartat		icke agrar	
	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt
äldre & yngre stenålder 9000 – 1700 f Kr						
bronsålder till äldre medeltid 1700 f Kr-1200 e Kr						
historisk tid 1200 – 1850		unik bebyggelse med produktions- landskap				
modern tid 1850 – 1950	rationell storgård					
nutid 1950 –						

Onsalahalvön

OMRÅDET BESTÅR AV 40 kilometer kust, varav tio kilometer utgörs av Kungsbackafjordens västra strand. Delregionen omfattar Onsalahalvön som utgör en del av Fjäre härad med Onsala, Vallda och Släp socknar (karta s 16).

Kusten består företrädesvis av klippor, grus och sandstränder vid sprickdalarnas mynningar. Därutöver finns en skärgård med företrädesvis kala klippöar samt ett par större sandigare öar; Onsala och Vallda Sandö. Den relativa brutenheten är stor. Landskapet är kuperat med stort inslag av berg i dagen. Mellan bergen finns större och mindre sedimentområden i form av mindre slätter och dalgångar i havsvikarnas förlängningar mot land, så kallade kilar. Bergen närmast kusten är oftast skoglösa. Vid Råö och Fjärehal går dock skogen ända fram till stranden.

Förhistorisk tid

Stora stenåldersboplatser finns i skyddade lägen, ofta längs tiometerskurvan. I exponerade höjdlägen finns ett stort antal kuströsen från bronsålder. Rösenas läge talar för att de mer var uttryck för revirmarkering av en fiske- och säljaktskultur än tecken på agrar bosättning. En jakt- och fiskebosättning hade dock funnits långt tidigare. En stor stenåldersboplatz undersöktes år 1944 i Västra bagen i Onsala socken, varvid en mängd flintredskap och hårdgropar m.m. påträffades. Ytterligare en boplatz med rikt fyndmaterial är stenåldersboplatzen vid Gottskär. En speciell företeelse utgörs av förhistoriska täkter av täljsten. Söder om Lerkil finns spår av denna verksamhet.

Kustanknutna fornlämningar av varierande ålder finns i form av labyrinter och tomtningar på öarna utanför kusten. Labyrinter brukar förknippas med sjöfart och tomtningar med säsongsfiske eller liknande.

Historisk tid före den agrara revolutionen

Utifrån de rådande naturgeografiska och topografiska förutsättningarna har fördelningen mellan inägomark och utmark i stort sett varit given på Onsalahalvön. Flera landskapsavsnitt har sannolikt haft i stort sett samma grundläggande rumsliga struktur från yngre medeltid till 1800-talets början, även om skogen i stort sett var försvunnen vid 1800-talets ingång. Bebyggelsen bestod både av kameralt stora byar, t.ex. Bassås och Iserås med åtta respektive sex hela skattehemman, och av mindre enheter.

Den äldre bebyggelsen låg företrädesvis i gränsen mellan inägomark och utmark och följde därmed den topografiska gränzonen mellan ursvallade backar och höjder och sedimentjordarna. Den äldre inägomarken låg samlad på de större slätterna i de inre delarna av halvön. Ofta ingick flera bebyggelseenheter i stora gärdeslag, dvs. man hade inga hägnader mellan byarnas inägor. Detta minskade hägnadsunderhållet men krävde samordning i hävd, brukning och efterbete mellan gårdar och byar. Utmarksbetena låg företrädesvis i anslutning till stränderna där sedimentjordarna var mindre och sankare.

Före den agrara revolutionen var åkermarken relativt liten till ytan och koncentrerad till de något högre liggande markerna. 1800-talets agrara utveckling präglades av dränering av den sankt ängsmarken och en nästan fullständig uppodling av inägomarken. Samtidigt medförde laga skiftet att ett stort antal hemman fick nya byggnadstomter. Härigenom spreds bebyggelsen över hela inägomarken och nya lägen etablerades närmare stranden. Utmarken berördes dock mycket lite av utflyttargårdar. Före de moderna jordskiftena på 1820-talet och framåt fanns inga egentliga bygränser på

utmarkerna, som närmast var att likna vid sockenallmännningar.

Under 1700- och 1800-talen blev inslaget av så kallade kaptensgårdar markant på Onsalahalvön. Kaptensgårdarna var den agrara delen av den omfattande handels- och fraktsjöfart, som hade sin bas på Onsalahalvön. Trots de relativt små och magra markerna blev de ståndsmässigt bebyggda, tack vare inkomsterna från sjöfarten. Exempel på sådana kaptensgårdar är Gatan, Apelgården och den välbevarade Märtagården i Onsala socken.

Gottskär vid Kungsbackafjorden utgjorde Onsalaskepparnas hemmahamn. Gottskär utvecklades senare till fiskehamn och från 1800-talets slut till badort. Det skyddade läget och de goda naturförhållandena i övrigt har emellertid inneburit att platsen har en lång historik som hamn och handelsplats. Detta var platsen för den lilla senmedeltida staden Gåsekil.

Tiden efter den agrara revolutionen

Under 1800-talet ökade trycket på utmarkerna, som också skiftades ut mellan delägarna. Ett karakteristiskt inslag

från denna period utgör de många enkla stenmurar, som fortfarande finns i de strandnära områdena. Hägnaderna följde inte bara fastighetsgränserna utan delade in de strandnära markerna i olika betesfällor. Murarna knyter ofta an till naturliga hinder i form av branta bergssidor och klevlar, vilket betydligt minskade hägnadsarbetet.

Modern tid

Under de senaste decennierna har en omfattande fritids- och permanentbebyggelse kommit till, särskilt i Onsalahalvöns östra del. Hela denna del av halvön har därmed urbaniserats och den agrara karaktären är i stort sett borta. Detsamma gäller för nordvästra delen av Släps socken, som ligger inom bekvämt pendlingsavstånd från Göteborg. I västra och inre delen av halvön finns mer av agrarlandskapet bevarat även om inslaget av ensamliggande fritids- och permanentus är påtagligt. Ett för Sverige unikt och speciellt inslag utgörs av Råö rymdobservatorium med tillhörande forskning kring radar- astronomi och rymdkommunikation.

Särskilt värdefulla kulturhistoriska miljöer – delregion 5

Befintliga kulturmiljöer

Riksintressen

Särö (N 1) Väl sammanhållen, arkitektoniskt värdefull och välbevarad villastad från perioden 1870-1930 belägen i kust- och skärgårdsmiljö som även speglar platsens tidigare funktioner som kronogård, säteri samt en under 1830-talet blomstrande badort.

Vallda kyrkby (N 2) By- och herrgårdsmiljö, samt sockencentrum med anknytning till Linnéanen Hjortsberg och välbevarad och för Nordhalland representativ bebyggelse från i huvudsak 1800-talets mitt. kustmiljö.

Mönsters lottplats (N 6) Kustmiljö som samlat belyser kustsjöfarten från förhistorisk tid till sekelskiftet 1900. Rösen, lottplats.

Nidingens fyrplats (N 7) Kustmiljö med Sveriges äldsta fyrplats etablerad på 1620-talet som belyser olika stadier i fyrväsendets utveckling.

Mårtagården och Apelhögens kaptensgårdar (N 8) Kustmiljö med välbevarade och representativa exempel på s.k. kaptensgårdar i odlingslandskap som speglar en för dessa trakter utmärkande kombination av bondebruk och sjöfart under 1700- och 1800-talet.

Onsala kyrkby (N 9) Sockencentrum i kustmiljö med bebyggelsekontinuitet sedan järnålder och präglad av Onsalaböndernas välstånd särskilt under 1700- och 1800-talens sjöfartskonjunkturer.

Motsatt sida: I norra Halland utnyttjades ofta naturliga stup och klevlar för att spara tid och arbete vid hägnadsdragningar. Onsalahalvön, beskogad betesmark. Foto Clas Tollin 1996.

Opposite: In northern Halland, natural slopes and crevices were often used to save time and work when fencing. The Onsala peninsula, wooded pasture.

Kulturmiljöer i kommunala

program för kulturminnesvård

Kungsbacka kommun:

7. *Vallda Sandö* Typisk nordhalländsk, klippig halvö med håll- och ängsmarker och ljunghedar. I kustlägen ett stort antal bronsåldersrösen och stenhägnader.

12. *Råö - Bassås - Viken*, Ett stort antal bevarade gårdar, representativa för 1700- och 1800-talens kustnära jordbrukarland på Onsala, med sin kombination av jordbruk och sjöfart. Ett stort inslag av förhistoriska och äldre historiska lämningar.

13. *Runsås - Godhem*, Ett karakteristiskt kulturlandskap med bebyggelsen belägen vid små bergspartier i en annars låg, uppodlad sprickdal. Väl bevarad gårdsbebyggelse representativ för Onsala under 1700- och 1800-talen.

14. *Väsingsö*, Ett bra exempel på det kustnära kulturlandskapet med bebyggelsen samlad vid en skyddad hamn i den sydligaste delen av Onsalahalvön. De öppna odlings- och betesmarkerna gav den huvudsakliga urkomsten. En hamn med fiskebodan och bryggor visar att även de maritima baserade näringsfängen har varit av betydelse.

15. *Mönster - Hästholmen*, Ett kargt, storslaget landskap präglad av ljunghedarna, klippor, klappersten och öppet hav med ett stort antal fornämningar, bl a de för kusten typiska labrynterna. Från 1726 statlig lotsinrättning på Mönster. Två av lotsbostäderna finns kvar.

Helt eller delvis nytillkomna kulturhistoriska miljöer

Miljö 11. Mårtagården och Apelhögen, Tillägg till Riksintresset N 8.

Miljö 12. Råö - Svängehallar - Fjärehal

Miljö I I Karta 5:B och 5:C med storskaliga kartöverlägg 1:4 000

Mårtagården och Apelhögen (=Riksintresse N 8)

Historik

Mårtagården tillhörde tidigare Iserås by, som under äldre tid bestod av sex hela skattehemman (jb 1646, SOH III s. 161). Mårtagården utgjordes av ett halvt skattehemman.

Den nuvarande bebyggelsen på Mårtagården utgörs av en kaptensgård, vars äldsta delar är från 1780, men vars karaktär i allt väsentligt representerar 1800-talets andra hälft. Den tidigare smedjan ligger på grund av brandfaran något avsides från själva gårdstomten. Grunder efter svinhus finns.

De centrala produktionsmarkerna är fortfarande obebyggda. I omkringliggande område finns också rester av den tidigare agrara verksamheten i form av enkla stenhägnader, tegindelningar och några brukningsvägar. Öster om den öppna marken ligger ett utmarksstycke i form av ett ursvallat, skogbevuxet, bergigt parti.

En övergiven stensatt brukningsväg leder till den s.k. Annikas lycka vid bergets östra fot. Lyckan ut-

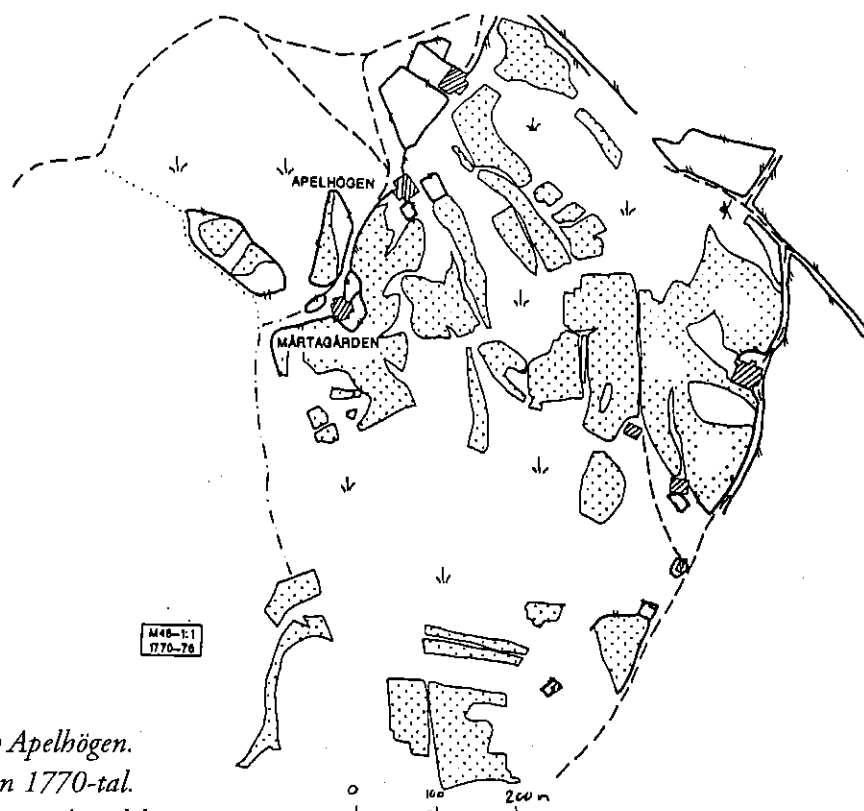
görs av en fossil åker i form av en röjd yta, cirka 30 gånger 40 meter stor, omgiven av grunda kantdiken. Lyckan avgränsas av enkla, delvis raserade stenmurar. Sannolikt rör det sig om en nyodling från 1800-talet. På berget finns flera övergivna stenhägnader, som sannolikt tidigare utgjorde betesfällor, alternativt skyddsmurar för skogsplantering. På den intilliggande Apelhögen finns ytterligare lämningar i form av kvarnbacken.

Viktigaste kulturhistoriska värden

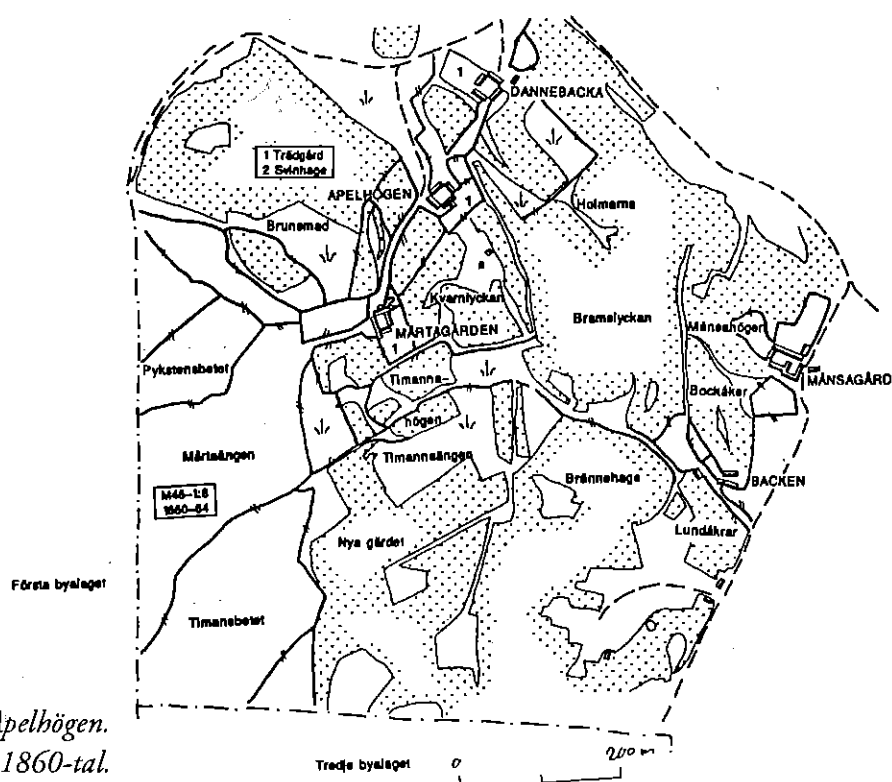
Centrum utgörs av byggnadsminnet Mårtagården med sitt välbevarade manhus och ekonomibyggnader. Tack vare en framsynt donation av de tidigare ägarna, har också en rest av ett äldre agrarlandskap bevarats i ett sedan 1960-talet snabbt urbaniserat och bebyggt område. *På Mårtagården finns därför en möjlighet att förstå samspelet mellan bebyggelse och olika markslag under 1800-talets bonde- och seglarkultur.*

Karaktärstabell 11: Mårtagården

	agrar funktionellt sammansatt		agrar funktionellt ensartat		icke agrar	
	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt
äldre & yngre stenålder 9000 – 1700 fKr						
bronsålder till äldre medeltid 1700 fKr-1200 e Kr						
historisk tid 1200 – 1850		<i>manbyggnad</i>				
modern tid 1850 – 1950		<i>byggnader åker och äng utmark</i>				
nutid 1950 –						

Miljö 11: Mårtagården och Apelhögen.
Storskaligt kartöverlägg från 1770-tal.
Se vidare karta 5:B i rapportens kartdel.

Miljö 11: Mårtagården och Apelhögen.
Storskaligt kartöverlägg från 1860-tal.
Se vidare karta 5:C i rapportens kartdel.

Miljö 12 Karta 5:A med översiktligt kartöverlägg 1:20 000

Svängehallar - Fjärehals /Råö

Området är kuperat med stort inslag av berg i dagen. Södra delen är i huvudsak beskogad. Sprickdalarna innehåller sedimentjordar och här återfinns den odlade jorden. Delar av området är avsatt som naturreservat.

Historik

Ett flertal gravrösen ligger på höjder och bergknallar, väl exponerade mot havet, som ett uttryck för bronsålderns jakt- och fiskebaserade ekonomi och kultur.

Under historisk tid var området samfällid utmark till ett stort antal enheter i Onsala socken. Inägomarken sträckte sig som en kil längs sprickdalen åt nordväst och avslutades med en särhågnad äga, som tillhörde enheten Västra hagen (karta 5:A). Bebyggelsen låg före laga skiftet på 1800-talet företrädesvis på gränsen mellan inägomarken och utmarken. Det förekom även äldre bebyggelse på moränöarna i sedimentmarken.

Före de moderna jordskiftena på 1820-talet och framåt fanns inga egentliga bygränser på utmarkerna, som närmast var att likna vid sockenallmänningar. Under 1800-talet ökade dock trycket på utmarkerna, som delades upp i ett stort antal skiften, samtidigt

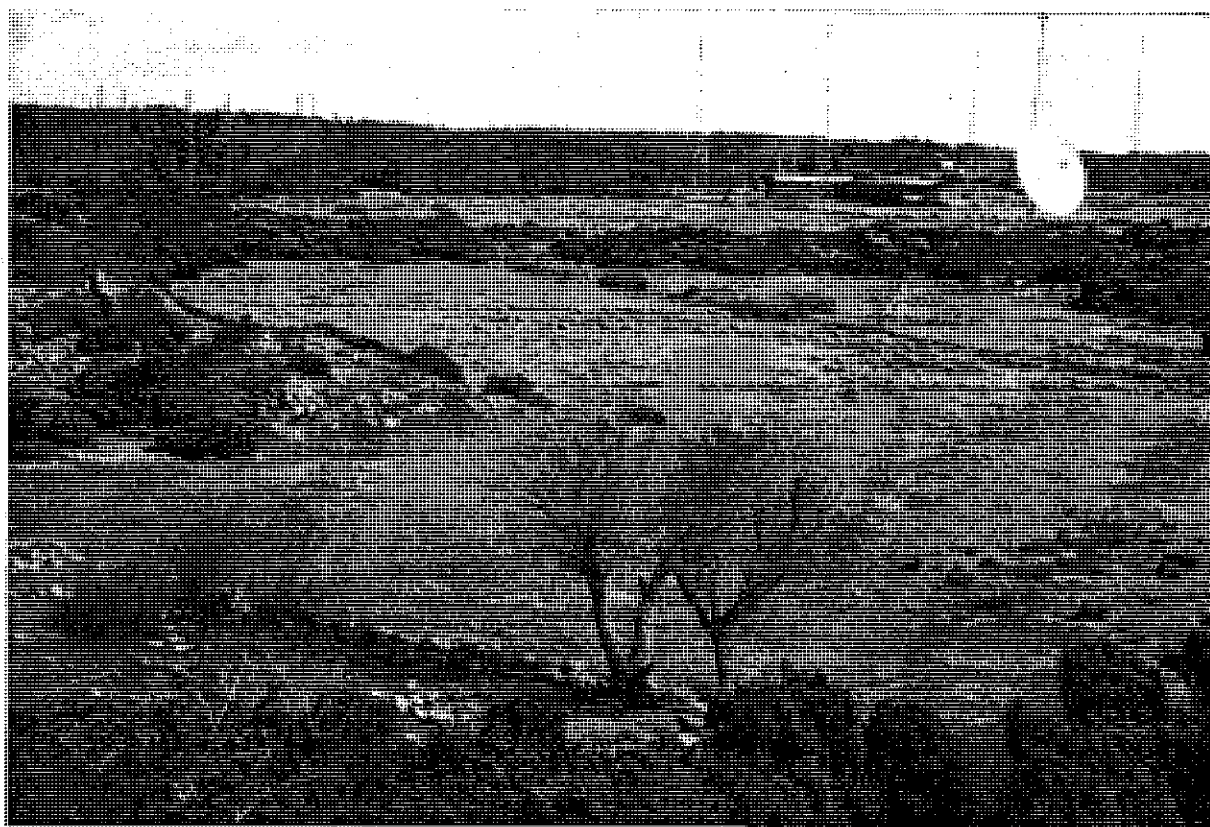
som betesdriften verkar att ha intensifierats. Enkla stenmurar delar fortfarande upp området i hagar och betesfällor. Ett karakteristiskt inslag är användningen av naturliga klevlar och bergsbranter i hägnadssystemet.

Fritidshusexpansionen har varit måttlig och i området finns, med undantag för Råöobservatoriet, få ickeagrara eller moderna inslag. Detta gäller särskilt de tidigare utmarkerna.

Viktigaste kulturhistoriska värden

Gravar och topografi visar på ett tydligt sätt förutsättningarna för den kustnära jakt- och fiskekulturen. Det historiska djupet i denna verksamhet understryks av det rikliga fyndmaterialet på stenåldersboplatsen vid Västra Hagen.

Från historisk tid framgår fördelningen mellan inägomark och utmark på ett ovanligt överskådligt sätt, tack vare de naturgivna förutsättningarna. Den agrara revolutionen med tillhörande nyodling kan väl följas, liksom de bevarade raka laga skiftesgränserna och det spridda bebyggelsemönstret, utflyttningen av hemman berörde dock i liten utsträckning den tidigare utmarken.

Övergiven åkermark vid Råö. Rester av tegsystemet syns som igenväxande öppna diken. I dag betesmark. Foto Clas Tollin 1996

Abandoned arable at Råö. Remains of the strip system are visible as open ditches in the process of becoming overgrown. This is pasture today.

Karaktärstabell 12: Svängehallar – Fjärehs (Råö)

	agrär funktionellt sammansatt		agrär funktionellt ensartat		icke agrär	
	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt	ett tidsskikt	flera tidsskikt
äldre & yngre stenålder 9000 – 1700 fKr						boplatser jakt o fiske
bronsålder till äldre medeltid 1700 fKr-1200 e Kr						kuströsen jakt o fiske
historisk tid 1200 – 1850	rumslig fördelning inägor o ut- mark					
modern tid 1850 – 1950			intensiv utmarks- användning åkerexpansion			
nutid 1950 –					rymdobserva- torium	

Coastal Settings – Summary

The coastline of the province of Halland comprises 200 kilometres if one includes large inlets, bays, and other topographical irregularities. Sandy beaches predominate in the south, with no islands or natural harbours. In the north the shoreline mostly consists of rocks and cliffs, and in the very far north there is an archipelago. The soil consists of sediment of varying grain size and intervening pieces of higher land resulting from wave-washing.

The present study is an attempt to describe, analyse, and evaluate the historical dimension in a large section of landscape on the basis of a limited amount of work. One of the aims is to divide the coastal zone into a number of historically conditioned regions, identified through the variations in cultural history shown by the different parts of the coast. In addition, for each stretch of coast there are a number of selected settings which are particularly good expressions of a historical period or an economic activity and which therefore require detailed description. The study also contains a section on methodology. In view of the limited time available and the partly new methodological approach, the results must be considered provisional.

The cultural history preserved in the coastal landscape

Human settlement in Halland in the course of history has at times faced the sea and at times turned its back on it. Moving shorelines and changes in sea level after the retreat of the ice sheet make it difficult to follow the first people who lived and worked along the coast of Halland. From about 6000 B.C. onwards there are quite a few traces in the form of settlement sites and finds of flint artefacts and debitage. By following the ten-metre contour, one can find the Stone Age coastline, where the settlement sites are in sheltered locations and lagoons.

In northern Halland there are numerous coastal cairns from the Bronze Age. The cairns are exposed

towards the sea, and their location on hilltops and the character of the surrounding landscape indicate a culture gaining its livelihood from the sea. There are also occasional cemeteries close to the shore, and people marked their presence early on at certain estuaries by building monumental Bronze Age barrows on the lower courses of the rivers. In the southern part of the coastal zone, the Bronze Age barrows are otherwise mostly exposed towards the land.

In the Viking Age (800–1050) and early historical times (1050–1250), there appears to have been a division of land use into zones which were to persist for a long time to come. Settlement now turned its back on the sea, and in the southern and central parts of the province the coastal zone became commonly owned outland, used extensively and kept free of settlement, but of some importance for grazing and collecting seaweed. The infields (arable fields and meadows) and settlement were shifted a few kilometres inland. The structure of medieval settlement is reflected to some extent in the medieval parish churches, most of which lie two to five kilometres inland.

In the latter half of the nineteenth century, land use was intensified through large-scale cultivation of virgin soil, some of it in the coastal outlands, and farms were moved out of the old village cores, while there was a great deal of tree planting on the expanses of aeolian sand.

From around 1900, the sea and the shore once again began to attract settlement. Farming proper retired from the coastal zone, the modest cottages of the coastal crofters on the seaweed and pasture commons were replaced by holiday homes, boarding houses, children's holiday camps, and bathing resorts. Modern fishing harbours were built, and glassworks and stone industries were established in the coastal zone. The growth of the towns meant that industrial estates and harbours were expanded, and the coastal areas near the towns were urbanized.

The earlier east–west orientation of roads and

properties was increasingly replaced in the twentieth century by a north-south orientation. With the major road construction projects, especially the expansion of the E6, the spatial connection between the villages and the coastal outlands was broken. After the Second World War increasingly large areas of the coast were developed for holiday housing or transformed into a leisure landscape with golf links, or else reserved for nature conservation and outdoor life and exercise.

The historical dimension

The historical dimension in the landscape can be explored by asking: What has happened? What impressions have been left? What survives? And more specifically, what does it look like? Of course it is impossible to provide complete answers to these questions, but they make up a starting point for the work. To be able to give an account of certain fundamental lines of development and their physical impact on the landscape requires a large and disparate body of knowledge and a descriptive method that not only includes the entire area of the province but also permits a simplification of several complicated processes. To understand the cultural heritage in a particular area, it is not enough to identify specific objects or monuments in an otherwise anonymous landscape; the task is to identify and characterize different areas where the landscape and bygone land use in themselves are the historic monument.

The landscape is constantly changing. The landscape that appears static and stable to the beholder is in fact just a fleeting moment in a long temporal perspective. Different elements of the landscape last for different lengths of time. Meadows and pastures which are not maintained can become overgrown in a generation or two. Buildings are rarely older than 100 or 150 years, but the same farmstead may have been used for centuries. Prehistoric graves may be a thousand years old or more, and many barrows from the Bronze Age still have their original appearance although they are a couple of thousand years old. The life of different landscape elements is however shortened by changed conditions and by human

activities. Numerous graves have vanished under the plough; medieval monasteries and churches have been demolished or disused as a result of the Reformation and changed population conditions, even though the structures could have survived much longer.

When it comes to the historical dimension in the landscape, a knowledge of land use and its changes is fundamental. A certain area may have been used as arable since the Middle Ages, while an adjacent field may only have been tilled for a hundred years. For today's observer they often make a similar impression, although the two areas represent completely different courses of agrarian history.

Since the whole coast has been affected in some form by agrarian production, it is necessary to relate the coastal zone to the development of agriculture. It is true that other activities have occurred in the coastal zone (quarrying, fishing, shipping, lighthouse stations, pilot stations), but these have only affected small, limited areas.

To analyse such a complex phenomenon as the traces of history in our surroundings, it is appropriate to structure the landscape according to a few basic factors:

1. *The character of the landscape*, for example, the relation between open land (cultivated soil) and forest, and the relative brokenness (plains or hills) depending on the natural geography and topography of the area.
2. *Early land use* reconstructed from the distribution of historical types of land: infields (house sites, arable, meadow) and outlands (enclosed pastures and wooded or open pastures).
3. *Historically significant elements*, that is to say, different kinds of structures and remains and traces of human management. These may be deliberate structures such as graves, buildings, and fences, or forms that have arisen spontaneously. Early cultivation gave rise to a number of physical phenomena such as fields divided into furlongs with ditches, balks, and lynchets, as well as cairns of stones cleared from the

fields. Since the early traces were associated with certain forms of land use and levels of agricultural technology, they have often been erased by later cultivation using different techniques in different circumstances.

Regional divisions

There is no "natural" or objective regional division; in principle, Halland could be divided up in any number of ways. The result depends entirely on the variables used as a basis for the division. The coast has been divided according to several different criteria. These are based on natural conditions such as vegetation and topography, or on historically significant elements such as ancient monuments, early building practices, and the like.

The division here of the coast into five areas follows the old administrative division into hundreds (*härader*). Since the early hundred boundaries agree in part with differences in natural conditions, we arrive at a regional division that is probably useful from several different points of view, for example, as regards visual appearance, different vegetation types, and so on. Moreover, the historical hundred boundaries are fossilized in the sense that they are fixed and no longer have any administrative function.

Proposed model for the description of the coastal zone

For the present task an attempt has been made to divide the coast into a hierarchical geographic system of regions, and within these regions areas with detailed descriptions. The starting point is the historical landscape (the period c. 1200–1850) and its spatial relations. This picture is then supplemented with the prehistoric objects and the nineteenth-century agrarian revolution, and finally there is a consideration of today's situation and any modern disturbances.

A model for describing the historical content of the coastal zone may be summed up in the following basic phenomena:

- Prehistoric land use as reflected in the distribution of ancient remains etc.
- The land use and spatial organization of agriculture before the agrarian revolution (c. 1850).
- The land use and property structure of agriculture in the time before maximum cultivation and after the modern land redistribution (c. 1900).
- Other coastal livelihoods before 1900.
- Modern-day features and impact on the landscape.

Settings and areas described in detail

Areas of the coast that are of cultural and historical value, whether already existing or newly created, are described under each region. For the coastal zone there already are a number of settings presented in various descriptions and planning documents, including a number of areas of national interest according to chapter 2 of the Natural Resources Act. The selection, however, is uneven and the descriptions focus on valuable buildings and monuments, while the adjacent landscapes are characterized more from the point of view of the visual experience. There is little treatment of landscape history, the development of land use, and the early spatial structure of agriculture in the form of infields and outland, or the function and age of different enclosures and the like. It is therefore difficult to understand the course of historical development as it has shaped agriculture in the coastal zone since the Middle Ages onwards. The areas that have now been added are therefore described in relatively great detail as regards land use, spatial organization, physical remains, and other surviving structures from different agrarian periods. The aim has been to select a number of areas of interest as cultural history which, together with the existing historical settings, represent the different distinctive regional and economic features of the Halland coast through time.

Certain composite areas may show the effects of several different economic activities, but it is particularly valuable to be able to point out examples of surviving *complete functional areas*. This refers to settings with production areas associated with a particular activity, along with their concomitant structures, for example, a farmstead or a village where the different kinds of land (house sites, old arable and meadow, and pasture and outland) can still be observed and understood. If the early boundaries of the village or farm can also be observed, there are good opportunities to bring out the historical content of the landscape, despite later changes and additions.

These areas may in addition consist of one or more chronological layers. In other words, they may represent a particular period, such as the agrarian revolution and the enclosure reforms, or a longer course of development, showing, for example, the change of agriculture from the Middle Ages to modern times.

The most important features of cultural history for each area are summed up in a *character table*. The table does not claim to cover the whole historical content; it is intended to give a quick overview of the most important cultural values and to be of assistance for surveying which aspects of history are well or badly represented. The table is structured both chronologically and thematically.

Sources

The sources are mainly of four kinds. (1) Early land survey maps transferred to historical map overlays, usually at a scale of 1:10,000. (2) Thematic surveys of different aspects of cultural history (ancient monuments, buildings, meadows and pastures, etc.). (3) The landscape itself, with its biological content, field shapes, and remains of various kinds. (4) The extensive but disparate knowledge preserved in early historical and topographical descriptions, scholarly treatises, research reports, books on local history, and so on.

Early large-scale maps and historical overlay maps

The methodology is based on work with different types of historical overlay maps. The first step is to reconstruct land use before the agrarian revolution, with the aid of early large-scale land survey maps overlaid upon modern maps. The land survey documents, including place-names, data on vegetation and other features, are excerpted, reduced, and aligned on a modern map at a scale of 1:10,000, usually the Economic Map from the 1950s.

The scale and detail of the overlay maps are adjusted to the different spatial hierarchical levels. Settings and areas described in detail are presented in overlay maps at a scale of 1:10,000 or in the form of large-scale overlays at a scale of 1:4,000.

For the descriptions of regions, a base map of 1:20,000 is suitable since it permits an overview while still allowing sufficient levels of detail for the basic elements of the landscape. To adapt the historical overlay maps from 1:10,000 to 1:20,000 they are simplified to show only the different kinds of land: infield, outland, and house sites, as well as the most important enclosures. The maps also show small enclosures in the outlands, coastal crofts, and parcelled-off holdings, as well as early village and farm boundaries.

The resulting spatial picture may be said to be a rough representation of the period from the end of the Middle Ages to the agrarian revolution, constituting the oldest comprehensive description of early land use. Without this temporal picture it would be extremely difficult to identify, date, and understand both early and late physical forms and structures in the landscape.

The old Economic Map and the Yellow Map

The next stage is represented by the old Economic Map from around 1920. The map shows the results of the agrarian revolution, including the modern division of land property. Important phenomena in this case are the removal of farmsteads out of the villages and the expansion of arable at the expense of

meadow and pasture (the era of maximum cultivation). It also shows the burgeoning leisure homes and the growth of non-agrarian activities. The old Economic Map shows land use and property divisions in detail but does not mark such things as fences.

The present day is represented by the latest Economic Map, based on aerial photography, and the Yellow Map supplemented with field information. By working in the way outlined here one can obtain a good picture of what has happened and of the physical expressions that history has given rise to. With the aid of the overlay maps it is possible to describe and analyse the historical development. The spatial reconstructions are then supplemented with information from various written sources.

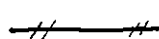
Regional division of Halland

In the ensuing analysis of the coastal zone from the south to the north, an attempt is made to outline certain basic features in the cultural history of each region. For each region the constituent hundreds and parishes are presented, and there is a brief description of the character of the landscape, of historical land use and spatial organization, and of developments after the nineteenth-century agrarian revolution. In addition, some conservation aspects are summed up in the form of certain characteristic historical features of each area and examples of areas that are particularly representative or valuable in each part of the coastal zone. The analysis is not complete but it contains examples of descriptive texts.

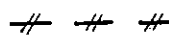
Map symbols

	arable land
	" , waste
	cairn area
	hay meadow
	wood (deciduous)
	mire
	lake
	boundary: township
	parish
	hundred
	subordinate
	barrier
	road
	stream
	bridge
	limitation arable - meadow
	meadow - wood
	settlement
	farmstead, croft
	barn
	deserted settlement
	church
	watermill/windmill
	boundary mark stone/cairn
	gate
	enclosure team
	spring
	cattle path
	runic stone

Teckenförklaring

Hägnad

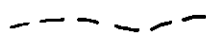
Tolkad hägnad

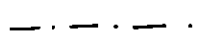
Tolkad hägnad, berg vidtar

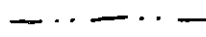
Kyrka

Väg

Gräns

Sockengräns

Sjö

Vattendrag

Bro

Enstaka hemman, gård

Lada, Backstuga el. mindre byggnad

Bebyggd mark

Kvarn

Väderkvarn

Källa

Område med rösen

Åker

Äng, hårdvall

Äng, delvis beskogad

Sidvallsäng

Backe, impediment

Äckra, Linda

Gränsmärke
Femstenarös

Mosse

Barr- resp. lövskog

Gärdeslag

Grind

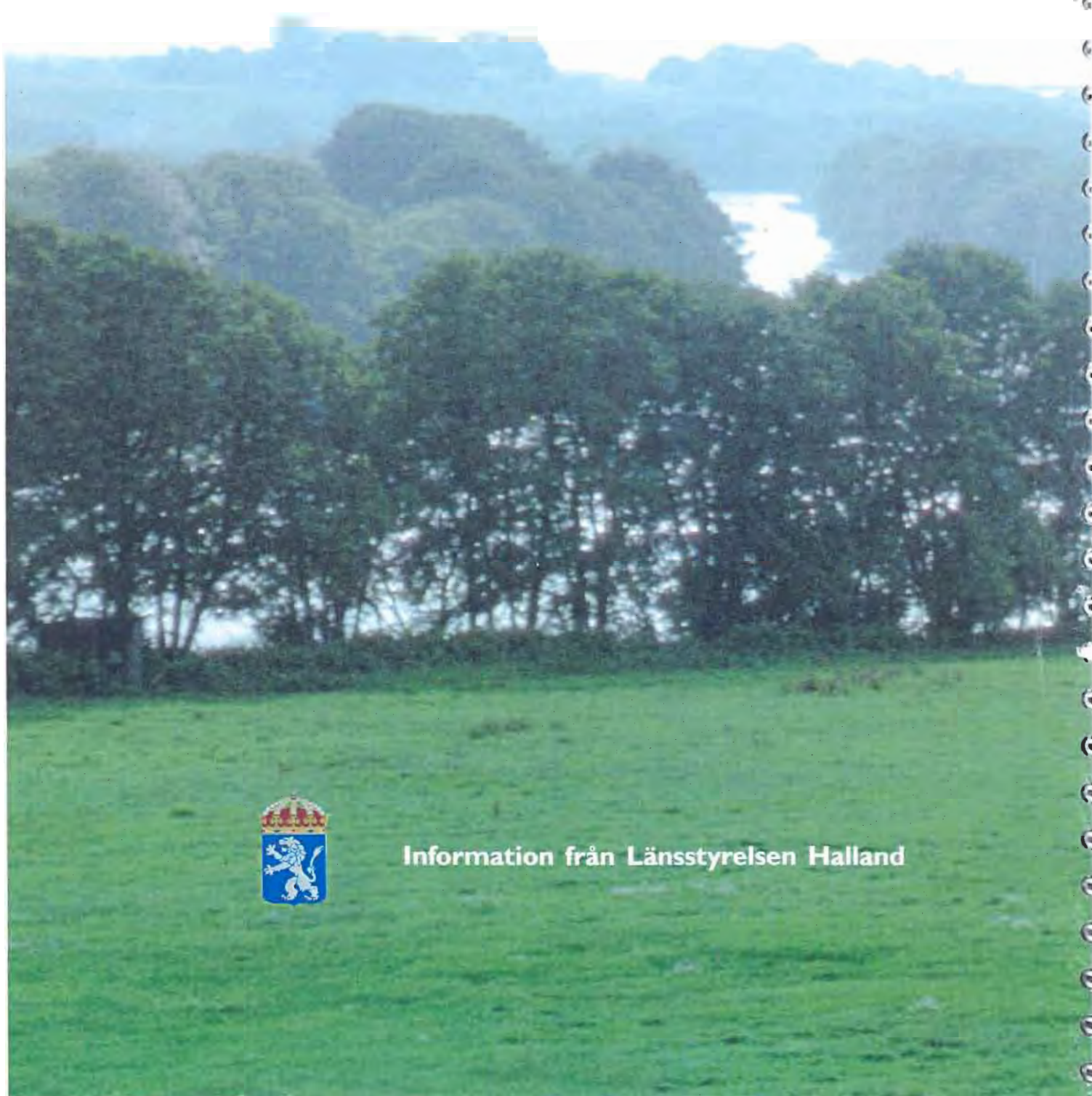

Litteratur och källor

- Andersson 1984: Andersson, T. Västsverige för tusen år sedan. Gammal territoriell indelning i ortnamnsbelysning. Kulturhistorisk rapport 15. Länsstyrelsen i Göteborg och Bohuslän. 1984.
- Bjuggner 1996: Bjuggner, L. Djupt under sanden. Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland. Del 1 1991-1993 sträckan södra Mellby-Kvibille. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Riksantikvarieämbetet 1996.
- Carlie 1992: Carlie, L. Brogård - ett brons och järnålderskomplex i södra Halland, dess kronologi och struktur. Hallands läns museers skriftserie No. 6. Lund 1992.
- Engdahl 1994: Inventering av naturgrus och krossberg i Hallands län. Engdahl M. m.fl. Länsstyrelsen i Hallands län. Miljövårdsenheten 1994:23.
- HLB: Hallands Landsbeskrivning 1729 1- 4. Inl. av Jan Dahlin. 1984-90.
- Hyenstrand 1984: Hyenstrand, Å. Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport 1984:7. Stockholm 1984.
- Kustinventering 1975-76: Kustinventering, kustens kvalitet för bad och rörligt friluftsliv. Hallands län Länsstyrelsen 1975-76. Stencil.
- Kulturmiljöprogram: Laholm, Halmstad, Falkenberg, Varberg, Kungsbacka
- Malmström 1939: Malmström, C. 1939. Hallands skogar under de senaste 300 åren. Statens skogsforsöksanstalt. Meddelande 31:6.
- NiH: Natur i Halland 1952. Red Carl Skottsberg & Kai Curry Lindal. Göteborg.
- SOH: Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Hallands län 1-3. 1948-1980. J. Sahlgren & H. Ståhl. Uppsala.
- Sandklef 1954: Sandklef, A. Hallands bönder. Hallands historia från äldsta tid till freden i Brömsebro. Halmstad 1954.
- Sporrong 1994: Sporrong, U. Sveriges Nationalatlas. Kulturlandskapet och bebyggelsen.
- Welinder 1975: Welinder, S. Stenåldersproblem i Halland. Funderingar kring en stenåldersboplats i Tönnersa, Eldsberga socken. Halland 1975, Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län. Halmstad 1975.
- Lantmäteriakter rörande kustavsnittet. Länsstyrelsens lantmäteriarkiv i Halmstad.
- Lantmäteristyrelsens forskningsarkiv i Gävle.
- Kartöverlägg med tillhörande beskrivningar. Hallands läns museum, kulturmiljöenheten, Halmstad.

Utsikt från Köpinge by över Lagan nedanför fallen vid Laholm. Bakom träden skymtar Lagakröken, sedan vikingatid en viktig naturlig hamn i södra Halland. Foto Clas Tollin 1993

View from the village of Köpinge over the River Lagan below the falls at Laholm. Behind the trees one can glimpse Lagakröken, which since the Viking Age has been an important natural harbour in southern Halland. Photo Clas Tollin 1993

Information från Länsstyrelsen Halland